

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
„УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ХІМІКО-ТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”

КУРС ЛЕКЦІЙ
З «ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ»
ДЛЯ СТУДЕНТІВ II-IV КУРСІВ УСІХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ
ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМ НАВЧАННЯ

Затверджено на засіданні
кафедри філософії.
Протокол № 9 від 23. 06. 2014.

Дніпропетровськ УДХТУ 2015

Курс лекцій з „Філософської антропології” для студентів II-IV курсів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання / Укл. О. М. Башкеєва. – Дніпропетровськ: ДВНЗ УДХТУ, 2015. – 99 с.

Укладач О.М. Башкеєва, канд. філос. наук

Відповідальний за випуск А. Г. Чичков, канд. філос. наук

Навчальне видання

Курс лекцій з „Філософської антропології” для студентів II-IV курсів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання

Укладач БАШКЕЄВА Олена Миколаївна

Редактор Л.М. Тонкошкур
Коректор Л.Я. Гоцуцова

Підписано до друку 20.10.15. Формат 60×84 1/16. Папір ксерокс. Друк різнограф.
Ум.-друк. акр. 4,46. Обл.-вид. акр. 4,52. Тираж 100 прим. Зам. № 48.
Свідоцтво ДК № 303 від 27.12.2000.

ДВНЗ УДХТУ, 49005, м. Дніпропетровськ-5, просп. Гагаріна, 8.

Видавничо-поліграфічний комплекс ІнКомЦентру

Мета навчальної дисципліни «Філософська антропологія»:

- дати сформувати уявлення курсу як філософського вчення про людину в сучасних комунікаціях;
- вивчення особливостей людини в сучасних умовах, її природи, особливостей соціо-психічних характеристик внутрішнього світу, які впливають на відносини між людьми;
- допомогти сформувати розуміння самомотивації, самотерапії, гідності, самооцінки, цінностей, толерантності, сумісності, гендеру в особистісних відносинах.

Завдання навчальної дисципліни «Філософська антропологія»:

- засвоєння основних понять курсу;
- розуміння різноманітності світу, людини, суспільства;
- осмислення особливостей існування сучасної людини в основних її аспектах: біологічному, соціально-культурному, психічно-самосвідомому;
- розуміння тенденцій та подій, які характерні для сучасного життя українського суспільства.

У результаті вивчення навчальної дисципліни «Філософська антропологія» студент повинен:

знати:

- особливості розвитку людини як особливого виду суцього;
- природу людини та її модуси внутрішнього світу;
- психологічні особливості та їх вплив на відносини;
- роль цінностей, мотивації, гідності, терапії, толерантності, гендеру в міжособистісних відносинах.

вміти:

- розуміти особливості буття людини в сучасних умовах;
- розрізнявати прояви в людині суб'єктивності, «Я», іншого, діалогічності;
- враховувати у відносинах особливості модусів внутрішнього світу людини, емоцій, сумісності, волі, темпераменту, характеру, інстинктів та ін.;
- вбачати можливі перешкоди на шляху міжособистісного взаєморозуміння.

Філософська антропологія як розділ філософії є значеннєвим центром сучасних знань про людину і, узагальнюючи дані окремих антропологічних наук, виступає як наука про сутність людської природи, походження людини і перспективи її еволюції.

Курс лекцій з „Філософської антропології” буде актуальним для студентів всіх факультетів та форм навчання, адже в сучасних умовах все більше зростають вимоги до знань студентів у галузі суспільно-гуманітарної підготовки, а також для всіх тих, хто шукає відповіді на питання про сенс людського буття, можливості гуманізму і місце людини у світі.

Оволодіння конкретно науковими знаннями також є необхідною умовою зростання рівня освіченості та культури фахівця будь-якого профілю, якщо ці знання спираються на систему філософсько-світоглядних ідей і цінностей особистості.

Грунтовно засвоєний навчальний курс „Філософської антропології” сприятиме студентам у глибшому розумінні та належній систематизації знань з філософії, релігієзнавства, психології, соціології, політології, етики тощо.

Вивчення філософської антропології покликане сприяти становленню у суспільстві духовного клімату взаєморозуміння, поліпшенню міжособистісних відносин та гармонізації людських стосунків у сфері комунікації та діалогу, утвердженню соціальної стабільності в суспільстві.

ТЕМА 1. Антропологія як фундаментальна філософська наука. Методи дослідження. Основні проблеми

1. Поняття філософської антропології. Проблема людини в історії філософії.
2. Проблема визначення сутності людини.

ВСТУП

З розвитком суспільства питання про людину, її сутність, місце в суспільному житті, свободу, творчість, сенс існування набувають все більшого значення. Увага до проблеми людини у філософії неухильно зростає. З давніх часів людина в тій чи іншій мірі постійно була об'єктом філософських роздумів, але не завжди стояла у центрі уваги філософів. Проблема людини є однією з найважливіших для всієї філософії, але особливо актуальною вона стає в переломні періоди розвитку історії, коли найбільш гостро постає питання про сенс і мету існування не тільки окремого індивіда, а й усього суспільства.

Філософія розглядає людину як унікальну, живу, духовну, космічну істоту. Для людини як розумної істоти важливим здається рішення питань про те, що ж таке наш світ в цілому, яка його основа, чи має світ якийсь сенс і розумну мету, чи мають якусь ціну наше життя і наші дії, яка природа добра і зла, і т.д. Вирішення цих питань лежить в області філософського мислення.

1. ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ. ПОНЯТТЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Антропологія (від грец. *Anthropos* – людина і *logos* – слово, вчення) – наука про походження і еволюцію людини, спадковість і мінливість, структуру і чисельність людських популяцій у часі та просторі, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини.

Сучасна антропологія досліджує людину:

- як представника біологічного виду (живий організм);
- як представника певного соціального середовища.

До нашого часу в світовій науці не існувало єдиного трактування терміну «антропологія». У західноєвропейській і американській науках під антропологією розумівся комплекс наук про людину. Дослідженням культури, громадських систем, етнічних і соціальних особливостей людини займається антропологія соціальна і культурна. У Польщі, Чехії, Словаччині та деяких інших країнах антропологічна наука обмежується дослідженням біологічної мінливості людини.

Філософська антропологія – це філософський розділ, який займається дослідженням людської природи і сутності.

Основний **об'єкт філософської антропології** – це сама людина.

Проблеми філософсько-антропологічного знання:

- 1) аналіз власне предмета, тобто людини у всій сукупності її проявів, суспільних зв'язків і духовних устремлень;
- 2) розгляд специфіки розвитку знання про людину, тобто філософсько-антропологічного дискурсу.

Філософська думка завжди-була спрямована на осягнення людського буття. У наші дні феномен людини привертає пильну увагу не тільки філософів і біологів, психологів і теологів, але й економістів, політиків, юристів і т.д. До традиційних способів обговорення проблеми людини додалися психоаналіз і семіотика (наука про знаки і знакові системи), етнографія, і т.д.

З незапам'ятних часів людина була об'єктом філософських роздумів. Складність філософського визначення людини цілком з'ясовна.

По-перше, категорію "людина" неможливо однозначно підвести під більш широке родове поняття (природа, Бог, суспільство), адже людина – це завжди мікрокосм, мікротеос (*Теос* – Бог) і мікросоціум одночасно. Доречні тут будуть слова Шелера: "Людина – це в певному сенсі все".

По-друге, людина поєднує в собі безліч протилежних начал (біологічне/соціальне, душа/тіло, природне /культурне та ін.), які не дозволяють односторонньо і категорично визначити людину.

По-третє, до проблеми людини можна підходити з різних сторін, вибираючи той чи інший метод дослідження, ту чи іншу точку відліку. Проблема людини оформляється у філософії та культурі далеко не відразу.

У філософії античності і Стародавнього Сходу людина розумілася як фрагмент природи, сутність якої обумовлена безособистісним світовим духом або розумом, а її життєвий шлях визначений законами долі. Істотна відмінність західної та східної філософії на цьому етапі полягала в тому, що Схід ніколи не

знав того різкого протиставлення тіла і душі, яке оформилося в західній філософії та культурі, починаючи з Платона.

В античній філософії людина розглядається як «малий космос» – «мікрокосмос». Малий космос, тобто людина розглядається як аналог великого космосу – макрокосмосу, тобто Всесвіту. Цим підкреслювалося, що людська душа може бути настільки ж багатою і різноманітною, як і Всесвіт, який ми спостерігаємо. Особлива заслуга у постановці філософської проблеми людини належить **Сократу** (470-399 р.р. до н.е.) – вчителю Платона. Саме Сократ був першим філософом, який поставив у центр своїх роздумів людину, сенс її життя, особливості людської природи. За Сократом, людина є така істота, яка шукає себе, осмислює і переживає саму себе й умови свого існування. Головною частиною душі є розум, якому протистоять пристрасті або афекти. Розум же є джерело того, що Сократ називає «самовладанням». Самовладання – це влада розуму над стихійно-життєвими поривами. Вільний той, хто вміє керувати пристрастями, вміє їх обмежувати. Розвиваючи свої думки про людину, Сократ створив етичне вчення, тому його по праву вважають одним з основоположників етики – науки про мораль і моральність.

У філософії софістів і Сократа людина стає єдиним буттям. **Софіст Горгій** доводить, що людина тільки в собі самій може знайти істину. Ця ідея була чітко сформульована іншим відомим **софістом Протагором**: "Людина є міра всіх речей". Таким чином, можна констатувати, що саме з часів софістів і Сократа (який в початковий період своєї творчості був їхнім учнем) проблема людини стає однією з найважливіших проблем філософії.

Говорячи про античну філософію, відзначимо ще й те, що, починаючи з **Платона**, дилема душі і тіла загострюється. Людина у філософії цього мислителя виступає як спочатку дуальна істота: своїм тілом вона належить суєтному світу природи, а своєю розумною душею ностальгує про загублену космічну гармонію і вічні ідеї.

Альтернативою Платону в античності став **Аристотель**, який, на противагу першому, примирив людину не тільки з природним світом, але і саму з собою, зорієнтувавши особистість на досягнення щастя в конкретному емпіричному досвіді, а не в космічних мандрах душі.

Взагалі ж образ людини в античній філософії **космоцентричний** (людина розглядалась як мікрокосм у гармонії духу і тіла), на відміну від християнського середньовічного світогляду, який має в своїй основі теоцентричну модель людини.

У християнській філософії біблійне уявлення про людину як образ і подобу Бога ", внутрішньо роздвоєне внаслідок гріхопадіння, поєднується з вченням про з'єднання божественної і людської природи в образі Христа, отже, можливості внутрішнього прилучення кожної людини до божественної благодаті. Загострюється увага на суперечливому зв'язку в людині душі і тіла, тваринного і божественного начал. **Августин** описував душу як незалежну від тіла і саме її ототожнював з поняттям "людина". **Фома Аквінський** розглядав людину як єдність тіла і душі, як істоту проміжну між твариною та ангелом.

Плоть людини – арена низинних пристрастей і бажань. Звідси постійне прагнення людини долучитися до вищої сутності – Бога. Середньовічна християнська філософія, проголосивши людину "Образом і подобою Бога", вперше в історії філософії та культури затвердила ціннісний статус особистості, наділивши її свободою волі і піднявши її над світом природної необхідності і долі.

З розвитком людської історії поняття духу набуло більш широкий зміст, який виходить далеко за межі релігійного. Проте відомий зв'язок між релігійним і філософським поняттям духу зберігся. Дух – це сфера цінностей неутилітарного характеру. Це також і сфера ідеалів людини. За допомогою духу людина піднімається до визначення і з'ясування вищих цінностей. У душі людина звільняється від безпосередніх потреб і рутини повсякденності. Людина може бути охоплена не тільки духом добра, але й духом злоби. У першому випадку людина залишається тим, що вище її тілесності, що веде її, та надає їй найвищий сенс, надає їй життєві сили; а у другому випадку – зводить її до тваринного стану, егоїзму, жорстокості, повного підпорядкування тілесності і пристрастям людини. Якщо людина наповнюється духовним життям, то вона спрямовує свою душу вгору в пошуках піднесеного сенсу та ідеалів. Це сприяє облагороджуванню, одухотворенню її життя, її свідомості. Поняття духу відображає орієнтацію людини на пошук стійких, вищих підстав її буття. Дух спрямований у безмежність. Найбільш повно духовне життя реалізується в сферах духовної культури: в мистецтві, літературі, науці, релігії, філософії, в освіті та вихованні.

Поняття душі ще більш давнє, ніж дух. Поняття душі зіставне з поняттям духу, але не тотожне йому. У душі людина піднімається над самою собою, душа ж – це безпосередня даність. Душевне життя (на відміну від духовного) – це сфера безпосередніх переживань, вражень, думок. У понятті душа більше присутній інтимно-особистісний аспект. У понятті ж духу яскравіше виражене загальне, універсальне. Душа більше схильна до коливань, вона більш рухлива, ніж дух; дух прагне зберегти стійкість і ґрунтовність.

Філософія Ренесансу обґрунтувала самодостатню цінність людини та її земного життя. Людина тут актуалізована без неодмінної для середньовічного світогляду співвіднесеності з Богом. У своїх творчих можливостях людина сама виступає як мікротеос. Для світогляду епохи Ренесансу характерний антропоцентризм – сприйняття людини як центра світу, як хазяїна своєї долі.

У філософії Нового часу відповідно до ідеї Декарта "cogito ergo sum" ("я мислю, отже я існую") робиться акцентування самосвідомості та пов'язаних з нею процесів індивідуалізації особистості. Одночасно людина втрачає ренесансний універсалізм і гармонійність, різноманіття її здібностей зводиться до розуму, тіло механізується і підпорядковується загальним природним законам. Пізнання необхідності окреслює межі людської свободи. Незважаючи на особливі повноваження розуму, людина цього часу переважно представлена як пасивне начало, яке є похідним від зовнішніх обставин.

Творчий статус людини був обґрунтований **німецькою класичною філософією і романтизмом**. Романтики підкреслили ірраціональну природу

свободи, завдяки якій геній творчості сягає вершин. Німецька класична філософія через ідею трансцендентального суб'єкта обґрунтувала творчі можливості людського розуму. З огляду на дуалістичне розуміння людини як істоти, що належить двом різним світам – природній необхідності і моральній свободі, Кант розмежовує антропологію в "фізіологічному" і "прагматичному" відношеннях: перша вивчає те, що робить природа з людини, друга – що людина робить з себе сама, як вільно діюча істота. У німецькій класичній філософії знайшли обґрунтування також культурно-історична ангажованість людської свідомості (**Гегель**) і можливості чуттєвості у створенні справді людських зв'язків і відносин (**Фейєрбах**).

Підводячи підсумки розмови про проблему людини в історії класичної філософії, відзначимо, що практично будь-яка філософська система так чи інакше стосувалася цієї проблеми, намагаючись відповісти на питання: що є людина? для чого вона живе? яким чином пізнає світ? та ін.

Ця проблема стала центральною у **першій половині XX століття**, яка ознаменувалася поворотом західної філософії до людини. Проблема людини стала центральною для ряду філософських і релігійних течій. **М. Шелер** у своїй роботі "Положення людини в космосі" (1928) висунув завдання створення основної науки про людину. Він розробив велику програму філософського пізнання людини у всій повноті її буття, яка мала з'єднати конкретно-наукове вивчення людини з цілісно-філософським її осягненням. За філософською течією, засновником якої став Макс Шелер, закріпився термін "філософська антропологія".

Отже, розділ філософії, присвячений дослідженню людини, називається «філософська антропологія». Вона має ряд істотних відмінностей від наукової антропології або комплексу спеціальних наукових дисциплін, пов'язаних з людиною. Всі вони вивчають людину з однією з певних сторін. Так, психологія вивчає внутрішній світ людини, її свідомість, підсвідомість і надсвідомість. Медицина вивчає причини захворювань та шляхи їх лікування. Нейрофізіологія вивчає функції нервової системи людини і тварин. Є безліч інших та наукових дисциплін, які також зайняті вивченням людини.

Але головна відмінність філософської антропології від них полягає в тому, що вона досліджує найбільш загальні, найбільш масштабні антропологічні проблеми, що мають світоглядне значення. Також додамо, що філософський підхід до антропології відрізняється від спеціального наукового підходу яскраво вираженою цілісністю і системністю. Останнім часом утвердилася думка, що філософська антропологія повинна розглядатися як важлива складова частина філософського знання.

Це особливо ясно позначилося у другій половині 20-х років XX ст., коли почався розвиток антропологічної філософії, як особливої філософської дисципліни. Це починання пов'язане з іменами таких німецьких філософів, як Макс Шелер, Георг Плеснер, Арнольд Гелен.

Передумови ж антропологічної філософії сягають глибини століть, вони пов'язані з античною філософією і з релігійно-християнськими вченнями.

Відомо, наприклад, що Сократ, Платон і Аристотель вважали людину метою в собі і найважливішим предметом вивчення.

Що ж таке людина? Мабуть, не все в людині є власне людським. Доцільно відрізнити людське в людині від того, що таким не є, але теж присутнє в людині. Власне, людське розташовується між тваринною та ідеальною сторонами людини. Людина перебуває в постійному процесі становлення. Людина – це можливість стати людиною. Вона може впасти нижче тваринного стану, а може і піднятися до високих зразків благородства і духовності. У кожній точці свого буття людина знову і знову стоїть перед проблемою вибору. Людина є істота незавершена, вона безперервно розвивається і стверджує себе. Свобода людини робить її відносини зі світом і з самим собою виключно складними, рухливими і мінливими.

2. ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ

Центральним питанням філософської антропології є питання про природу, сутність людини. Що таке людина? Питання, на яке не так просто відповісти, як це здається на перший погляд. Філософське осмислення людини пов'язане з певними складнощами. Розмірковуючи про людину, дослідник обмежений і рівнем природничонаукових знань свого часу, і умовами історичної або життєвої ситуації, і власними політичними пристрастями тощо.

Сучасний німецький вчений Е. Кассіерер виділив в історії дослідження людини чотири історичні періоди:

- 1) дослідження людини метафізикою (античність);
- 2) дослідження людини теологією (середньовіччя);
- 3) дослідження людини математикою і механікою (Новий час);
- 4) дослідження людини біологією.

Перші уявлення про людину виникають задовго до появи філософії – у міфологічній та релігійній свідомості. При цьому у віруваннях давніх людей людина, як специфічний об'єкт розгляду, ще не виділяється з навколишнього природного світу, а являє собою лише "молодшого родича" природних об'єктів. Це найбільш наочно проявляється в тотемізмі – формі первісних вірувань, що полягає в поклонінні рослинам і тваринам, з якими нібито існує кровноспоріднений зв'язок і які є надприродними покровителями роду чи племені.

Проблема людини оформляється у філософії та культурі далеко не відразу. У філософії античності і Стародавнього Сходу людина розумілася як фрагмент природи, сутність якої обумовлена безособистісним світовим духом або розумом, а її життєвий шлях визначений законами долі. Істотна відмінність західної та східної філософій на цьому етапі полягала в тому, що Схід ніколи не знав того різкого протиставлення тіла і душі, яке оформилося в західній філософії та культурі, починаючи з Платона.

Якщо говорити конкретніше про античну філософію, то слід вказати наступні факти. У період свого становлення філософія була спрямована «зовні», на об'єктивний світ. Накопичення філософського обсягу знань, розробка інструментарію мислення, зміни в суспільному житті зумовили

перехід від переважного вивчення природи до розгляду людини. Виникає суб'єктивістсько-антропологічна тенденція у філософії. Родоначальниками цієї тенденції є софісти і Сократ. В їх філософії людина стає єдиним буттям. Софіст Горгій доводить, що людина тільки в собі самій може знайти істину. Ця ідея була чітко сформульована іншим відомим софістом Протагором: "Людина є міра всіх речей, існуючих, що вони існують, і не існуючих, що вони не існують". Таким чином, можна констатувати, що саме з часів софістів і Сократа (який у початковий період своєї творчості був їхнім учнем) проблема людини стає однією з найважливіших проблем філософії.

На відміну від античного космоцентризму (де людина – частина Космосу, Всесвіту), у християнській філософії панує біблійне уявлення про людину як «образ і подобу Бога». Людина Середньовіччя – внутрішньо роздвоєна внаслідок гріхопадіння. Яскравим виразником філософсько-релігійного відношення до вивчення людини був Аврелій Августин (354-430). У його концепції на першому плані стоїть принцип духовної, емоційної прихильності людини до Бога. Вирішальне значення він надавав не інтелекту, а волі, не теорії, а любові, не знанню, а вірі.

У своїй філософії Августин розглядав ідею гріхопадіння людини та її спокутування, ідею про безсмертя людської душі, розвивав також ідею божественної зумовленості людського життя, яка, однак, не виключала певної міри свободи вибору людиною своїх переконань і вчинків. Про те, як високо цінував Августин людську особистість, свідчить його "Сповідь" – лірико-філософська автобіографія, в якій він описав складний і суперечливий процес духовного становлення і розвитку людини.

Вчення про людину Фоми Аквінського (1225-1274) також розроблене в руслі релігійно-філософської парадигми, але спирається на більш високий рівень духовної культури людства. Фома Аквінський розглядав людину як частку встановленого Богом світопорядку. Цінність людини вимірюється її відповідністю цьому світопорядку. Разом з тим Фома Аквінський не заперечив, а всіляко підкреслював самоцінність людської душі, вона у нього виступає не просто як "двигун" тіла, а як його субстанціональна форма. Людський інтелект являє собою потенціал людської сутності, висхідний до Бога. З огляду на своє розуміння сутності людини, Фома Аквінський вважав, що особистість – "саме благородне у всій розумній природі".

Філософія Ренесансу обґрунтувала самодостатню цінність людини та її земного життя. Людина тут актуалізована без неодмінної для середньовічного світогляду співвіднесеності з Богом. У своїх творчих можливостях людина сама виступає як мікротеос. Наступ епохи Відродження ознаменувався поворотом до розкриття автономії людини, визнанням її безмежних творчих можливостей. У цей час або різко слабшає, або взагалі сходить нанівець методологічний тиск колишніх релігійних парадигм.

Одним з перших представників цього повороту був італійський філософ Піко делла Мірандола (1463-1494). Він стояв на позиціях антропоцентризму. Бог ставить людину в самому центрі космосу, роблячи її суддею мудрості, величі і краси спорудженої нею світобудови. У своїй праці "Промова про

гідність людини" він підкреслював, що людина становить особливий, четвертий світ поряд з підлунним, піднебесним і небесним світами. "Чудеса людського духу, – писав Мірандола, – перевершують дива небес. На землі немає нічого більш великого, крім людини, а в людині – нічого більш великого, ніж її розум і душа".

Розвитком наукового потенціалу суспільство в цілому відкрило шлях до раціонального тлумачення людини, її сутності. Відомий вислів французького філософа Декарта (1596-1650) "Я мислю – отже, я існую", ознаменувало початок цього раціонального шляху. Такий поворот до раціоналістичного погляду на людину став імпульсом нового розуміння людської духовності взагалі.

Важливим етапом на шляху філософського розуміння людини, її свободи, взаємозв'язків із суспільством була творчість діячів епохи Просвітництва – Вольтера (1694-1778), Монтеск'є (1695-1755), Руссо (1712-1778), Гельвеція (1715-1771). Творчість цих мислителів була пронизана гуманістичним пафосом захисту свободи, гідності людини, визнанням її вищою цінністю суспільства.

У творі "Про людину" Гельвецій підкреслював, що правильно зрозумілий особистий інтерес людини становить основу суспільного життя. У цьому відношенні його ідеї перекликаються з концепцією природного стану, суспільного договору, що розвиваються Гоббсом (1588-1679), А. Смітом (1732-1790) та іншими. Глибоко вірячи в можливість людини, її розум, Монтеск'є писав: "Загальний закон - людський розум, бо він керує всіма народами на Землі; політичні ж і цивільні закони кожного народу повинні бути тільки окремими випадками, в яких застосовується цей людський розум".

Мабуть, самий кардинальний прорив у філософському осмисленні людини був у цей період здійснений німецьким філософом Іммануїлом Кантом (1724-1804). З його ім'ям пов'язано становлення однієї з перших в історії філософії антропологічних програм. З огляду на розуміння людини як істоти, що належить до двох світів – природної необхідності і моральної свободи, Кант розмежовує антропологію в "фізіологічному" і "прагматичному" відношенні: перша досліджує те, "що робить з людини природа", друга – те, "що вона, як вільно діюча істота, робить, або може і повинна з себе робити сама".

З винятковою глибиною і послідовністю Кант розвивав ідею про людину як вищу цінність світу. Кант ставить людину якщо і не вище Бога, то, щонайменше, на один щабель з Ним. В основі такого підходу Канта до людини лежить прагнення звільнити людину від усякого тиску, від усякого свавілля за відношенням до неї. Саме людина, її іманентна активність, її "особистість" виступають, за Кантом, дійсною основою світобудови.

Кант, перераховуючи основні питання філософії: що я можу знати? що я повинен робити? на що я можу сподіватися? – поряд з ними (як своєрідний підсумок) ставить питання: що є людина? Характеризуючи ставлення перших трьох питань до останнього, Кант писав: "по суті все це можна було б звести до антропології, бо три перших питання відносяться до останнього". Можна констатувати, що Кант не просто поглибив філософське розуміння людини, її творчої потужності, її самоцінності, а й здійснив своє-подібний прорив в оцінці

значущості проблематики людини у філософії, висунувши її в число найбільш пріоритетних.

Філософський розвиток, починаючи з епохи Відродження, ознаменувався своєрідною антропологічною революцією. У цей період філософія інтенсивно звільняється від всяких методологічних обмежувачів проблеми людини, саме розуміння людини, її ролі у світі, суспільстві поглиблюється і набуває все більш важливе значення у філософській культурі.

У філософії Нового часу відповідно до ідеї Декарта "cogito ergo sum" ("я мислю, отже, я існую") робиться акцентування самосвідомості та пов'язаних з нею процесів індивідуалізації особистості. Одночасно людина втрачає ренесансний універсалізм і гармонійність, різноманіття її здібностей зводиться до розуму, тіло механізується і підпорядковується загальним природним законам. Пізнання необхідності окреслює межі людської свободи. Незважаючи на особливі повноваження розуму, людина цього часу переважно представлена як пасивне начало, яке є похідним від зовнішніх обставин.

Творчий статус людини був обґрунтований німецькою класичною філософією і романтизмом. Романтики підкреслили ірраціональну природу свободи, завдяки якій геній творчості сягає вершин. Німецька класична філософія через ідею трансцендентального суб'єкта обґрунтувала світостворюючі можливості людського розуму. З огляду на дуалістичне розуміння людини як істоти, що належить двом різним світам – природній необхідності і моральній свободі, Кант розмежовує антропологію в "фізіологічному" і "прагматичному" відношенні: перша вивчає те, що робить природа з людини, друга – що людина робить з себе сама, як вільно діюча істота. У німецькій класичній філософії знайшли обґрунтування також культурно-історична ангажованість людської свідомості (Гегель) і можливості чуттєвості у створенні справді людських зв'язків і відносин (Фейєрбах).

Філософія життя (Ніцше, Дільтей) бачить специфіку у феномені життя, який або сильно зближується з органічним, біологічним (Ніцше, Бергсон), або тлумачиться в культурно-історичному (Дільтей). У філософії життя на перший план висувається поза розумові здібності людини: почуття, воля, інтуїція. Часто свідомості протиставляються несвідоме, глибинне джерело людської поведінки. Фрейд підносить несвідоме над свідомим. Джерело релігії, культури, усього людського він бачить у несвідомому, яке людина повністю не усвідомлює.

Підводячи підсумки розмови про проблему людини в історії класичної філософії, зазначимо, що практично будь-яка філософська система так чи інакше стосувалася цієї проблеми, намагаючись відповісти на питання: що є людина? для чого вона живе? яким чином пізнає світ? та ін. Ця проблема стала центральною в першій половині ХХ століття, коли відбувся «поворот» західної філософії до людини.

Людина – певний біологічний вид живої істоти, який в науці називається *Homo Sapiens* – людина розумна. Можна перерахувати її видові ознаки: ріст, прямоходіння, спосіб розмноження, розвиненість мозку і верхніх кінцівок, спосіб харчування, середню тривалість життя, розвиненість мови і розуму, п'ять основних органів почуттів і т.д. Проте всі ці перераховані ознаки дадуть нам

лише зовнішній опис людини, пов'язаний з її природно-соціальним існуванням. Але вони не дають розуміння сутності людини.

Що ж таке сутність та існування? Сутність (есенція) – це найбільш важливі властивості, притаманні виключно даному предмету або явищу. Доповнюючи один одного, вони утворюють внутрішню основу предмета, від якого залежать його зміни, взаємодії і розвиток. Філософи завжди виходили з того, що сутність завжди глибоко прихована, а існування знаходиться на поверхні. У цьому виявляється їх діалектична суперечливість, це дві протилежності, які обумовлюють і взаємопроникають один в одного. Реальний предмет завжди є єдність сутності та існування. Пізнання суті дає ключі до розуміння існування. Як і багато інших питань, питання про сутність людини не має однозначного, тим більше остаточного рішення. Серед найбільш характерних відповідей на це питання можна відзначити наступні:

Людина – частина Космосу, малий космос (мікрокосмос) – (Давня індійська, китайська, грецька філософія).

Людина – це вічний абсолютний дух (Атман) – (Давня індійська філософія (йога, веданта та ін.).

Людина міра всіх речей – давньогрецькі софісти (Протагор та ін.).

Людина – політична тварина (Арістотель).

Людина – образ і подoba Бога (Християнська теологія середніх століть).

Людина – мисляча істота (Р. Декарт).

Людина людині – вовк (Т. Гоббс).

Людина – одухотворена машина (Ж. Ламетрі)

Людина – істота належить двом світам. Світу природної необхідності і світу моральної свободи (І. Кант).

Людина людині – Бог (Л. Фейєрбах).

Людина – є хаос, згусток протиріч, війна розуму і пристрастей (Б. Паскаль).

Людина – тварина, що виробляє знаряддя праці – Б. Франклін.

Людина – істота, що робить вибір (С. К'єркегор).

Людина – істота, здатна обіцяти (Ф. Ніцше).

Велика частина з цих визначень людини, очевидно, є вузькими і односторонніми, тому вказують на якусь одну зі сторін сутності людини.

ТЕМА 2. Особливості філософської антропології на початку ХХ ст.

1. Зародження філософської антропології як єдиної науки про людину.
2. Структура природи людини.

1. ЗАРОДЖЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ У ХХ СТ.

Філософська антропологія як єдина наука про людину була створена зусиллями ряду філософів Німеччини, зокрема М. Шелера, А. Гелена, Х. Плеснера, Е. Кассіра. Вони виходили з посилки про те, що "єдина ідея" людини, тобто наука про людину в повному розумінні цього слова, можлива.

Вони вважали, що така наука повинна ґрунтуватися на дані приватних наук – психології, морфології, фізіології почуттів і т.д., але вона повинна вийти

за їх межі, тобто мати філософський характер. Ця наука, за задумом А. Гелена, повинна спиратися на емпірично-наукові дані.

Макс Шелер (1874-1928) у книзі "Положення людини в космосі" стверджував про те, що в межах природознавства можна цілком відстоювати тезу про те, що людина є неповноцінна тварина. Подібну тезу висував і **Арнольд Гелен** (1904-1976) в своїй книзі "Людина, її природа та місце у світі". Він називав людину недостатньою істотою, тому що вона гірше, ніж тварина оснащена інстинктами і в цьому сенсі незавершена у своїй тваринно-біологічній організації. Цю думку можна проілюструвати такими фактами: людина найменш пристосована до природи, ніж тварина (відсутність волосяного покриву, засобів захисту – кігтів, копит, іклів і т.п.). Людина поступається багатьом видам тварин у тривалості життя (крокодилам, черепахам, деяким видам риб та ін.). Вона має дуже тривалий період росту і розвитку (до 20 років) і протягом його потребує захисту. У природних умовах людина як вид давно був би знищений.

Якщо у тварин природа заклала мету і сам механізм її здійснення, то в людині закладена тільки мета, а механізм її втілення "віддано" самій людині, і знаряддям цього є її розум. Це можна розглядати як компенсацію за природну недосконалість людини, як передумову її самостійності перед тією природою, яка в силу відсутності у неї розуму, виявилася нижче неї – людини. Таким чином, те, що робить людину людиною, лежить поза природного процесу життя і не зводиться до природничо-наукової еволюції життя. **М. Шелер** виділяє в цьому зв'язку розум, або краще сказати дух (це поняття ширше, тому що крім логіки воно обіймає акти волі, доброти, каяття, шанування і т.п.).

Саме дух робить людину на відміну від тварини діяльною істотою. Тварина, по Гелену, "вписується" в заданий їй регіон, не вибираючи його, за "розпорядженням природи", і живе в жорстко призначеному йому середовищі. Людина ж, залишаючись один на один з природою, сама вибирає для себе способи пристосування до неї і тим самим неминуче "добудовує" навколишнє середовище, перетворюючи його у відповідності зі своїми задумами. **А. Гелен** вважав культуру, тобто дії людини відповідно до плану, – сутністю людини, і вважав, що саме на цій основі можна побудувати сукупну науку про людину.

Хельмут Плеснер (1892-1985) в своїй книзі "Ступені органічного і людина" вказав на таку характеристику людини як ексцентричність її істоти. Життя тварини центричне в тому сенсі, що вона цілком прив'язана до природи і не виходить з неї, людина ж, не маючи можливості розірвати зв'язок з природою, проте залишає межі природної колиски і виходить з неї. Там, де у тварини в якості основи мається навколишній світ, у людини розташовується сфера культури. У цьому двоцентричному бутті складається нестійке становище людини, оскільки має місце розрив її буття на тіло і душу, але реально людина живе у психофізичній єдності, що пояснює і те, й інше. Створюючи соціальні та політичні інститути, громадські організації та рухи, суспільство обмежує індивідуальні устремління його членів, але в цьому воно одночасно бере під захист права і свободу конкретної людини.

М. Шелер відзначив дуже важливу рису людського духу, а саме ту, що дух є предметність, бо людина бачить у навколишньому світі речі як предмети, що мають для людини самоцінне та остаточне значення. Це дозволяє людині, носію духу, здійснювати процес пізнання і створювати картину світу. У цьому, проте, криється й інша важлива риса, властива духу. Дух, володіючи певним імпульсом потягу, не дозволяє собі зупинитися на досягнутому, він, пізнавши одне, незмінно спрямовується до іншого і так далі без зупинки. Особливість духу розкривається у здатності осягнення суті світу шляхом споглядання окремих фактів. Шелер наводить такий приклад: Будда бачить окремого бідняка, одного хворого, одного померлого і відразу осягає суть світу. Таке знання, як вважав Шелер, має апріорний характер (тут Шелер поділяв точку зору І. Канта).

З іншої методологічної позиції підходить до розкриття сутності людини **Ернст Кассіер** (1874-1945). У своїй тритомній "Філософії символічних форм" і "Есе про людину" він робить акцент на основоположне значення "культурного космосу" для визначення людини. Ще М. Шелер виявив той факт, що раціональність людини не може вважатися єдиною і завершальною, бо не менш важлива ірраціональна сторона людської натури. Людина живе не тільки в світі розуму, але й у світі релігії, мистецтва, історії, мови. Для теоретичного опису цієї реальності Кассіер вводить поняття "символ". Він бачить єдність всіх перерахованих вище форм ірраціонального життя духу в їх символічній природі, всі вони – суть символічної форми, саме тому єдине визначення людини має бути таке: людина є символічна тварина.

Але це визначення вводить нас у сферу культури і спонукає шукати первинні витoki людини саме там. Кассіер підкреслює холистський (від грецького *holos* – цілий) характер усіх символічних форм, їх плюралізм з необхідністю поєднуються з їхньою принциповою єдністю, стрижнем якої і виступає символ як субстанційна форма. Таким чином, єдність світу констатується не тільки наукою, але й мовою, міфом, мистецтвом і т.п. символічними формами. Фізичний космос доповнюється культурним космосом. Але сутність людини формується в символічній реальності, якою є культурний космос.

У цьому пункті своєї теорії Кассіер розходиться з Шелером, бо Шелер вважає, що символ закриває нам доступ до самих речей, а то і "скасовує" саму реальність, тобто світ речей. Пізнати річ, за Шелером, значить пізнати її як таку, тобто десимволізувати її. Але Кассіер вважає, що між людиною і світом не може бути жодного прямого зв'язку, тому людина творить світ за допомогою символів, і в цьому полягає місія її життя. Людина творить світ символів і сама опиняється в центрі його, всяка спроба покинути цей світ (перейти "в рай чистої безпосередності") бачиться Кассієру як "філософська містика". Він виходить з того, що сутність людини вичерпується колом його діянь, вони полягають у творіннях мови, міфів, релігії, мистецтва, науки, історії і т.д. У цьому випадку завдання філософії полягає у встановленні єдності всіх цих символічних форм.

Таким чином, проблема людини стала центральною у ХХ ст. для ряду філософських і релігійних течій. Шелер у своїй роботі "Положення людини в космосі" (1928) висунув завдання створення основної науки про людину. Він розробив велику програму філософського пізнання людини у всій повноті її буття, яка мала з'єднати конкретно-наукове дослідження людини з цілісно-філософським її осягненням. За філософською течією, засновником якого став Макс Шелер, закріпився термін "філософська антропологія". Але цей термін має й інше, ширше значення. Ним позначається розділ філософського знання, присвячений всебічному розгляду проблеми людини. Філософська антропологія – це розділ філософії, в якому вивчається людина як особливий рід суцього, осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропоцентричної картини світу. У цьому сенсі майже будь-яка філософська система має свою антропологію, тобто намагається пояснити проблему людини.

Проблема людини в психоаналітичній антропології. Емпіричною базою психоаналітичної філософії є психоаналіз. Поступово з медичної методики він виріс до рівня філософської течії, що прагне пояснити особистісні, культурні і соціальні явища.

Основоположник психоаналізу – австрійський лікар-психопатолог і психіатр Зигмунд Фрейд (1856-1939 рр.). Концепція Фрейда складалася на рубежі ХІХ-ХХ ст. відповідно до понятійної парадигми свого часу і була одночасно симптомом і наслідком кризи раціо- та антропоцентризму. Насамперед це виявилось в тому, що сфера сенсів і цінностей, сфера того, що має значення для людини, що впливає на неї і визначає її вчинки, набагато ширше тієї області, що створюється та охоплюється його свідомістю. Саме тому постала проблема дослідження несвідомого і необхідність у новому концептуальному апараті для пізнання цієї сторони душі людини.

Створена Фрейдом модель особистості складається з трьох елементів. «Воно» (Id) – глибинний шар несвідомого, потяги, психічна самість, «киплячий казан інстинктів», основа діяльності індивідів, «Я» (Ego) – сфера свідомого, посередник між «Воно» і «зовнішнім світом», природними процесами і соціальними інститутами; «Зверх-Я» (super-ego) – синонім «Я – ідеал», що виникає як посередник між «Воно» і «Я» у силу постійно виникаючого конфлікту між ними. «Понад-Я» – це внутрішньо засвоєні, інтеріоризовані індивідом соціально значимі норми і релігійні заповіді, соціальні заборони авторитет батьків і суспільної думки тощо. Наше Я немов би балансує на лезі бритви між зверх-Я і Воно. Зверху на нього дають вимоги суспільства (мораль, різноманітні обмеження), знизу – його інстинкти і комплекси. Глибинний шар психіки («Воно») є, на думку Фрейда, джерелом і носієм енергії лібідо (лат. *libido* означає бажання, потяг, прагнення), тобто енергії сексуального потягу. Лібідо має характер природного інстинкту, тобто виявляється поза залежністю від свідомості, що підпорядковується принципу реальності і випробовує на собі «тиск» «Понад-я», тобто культури і моралі.

Розвиток культури – це вироблена людством форма приборкання людської агресивності і деструктивності. Але в тих випадках, коли культури це

вдається зробити, агресія витісняється в сферу несвідомого і стає внутрішньою пружиною людської дії. Протиріччя між культурою і внутрішніми прагненнями людини викликає неврози. Оскільки культура є надбанням не однієї людини, а всієї маси людей, то виникає проблема колективного неврозу.

У цьому зв'язку Фрейд порушує питання відносно того чи не є багато культур, або навіть культурних епох «невротичними», чи не стає людство під впливом культурних устремлінь «невротичним»? У роботі «Незадоволеність у культурі» (1930) Фрейд приходять до висновку, що прогрес культури веде до зменшення людського щастя і посилення почуття провини через зростаюче обмеження реалізації природних бажань. На його думку, вся європейська культура є культурою заборони і всі головні табу стосуються саме неусвідомлених імпульсів, тому розвиток неврозів та нещастя людей, призводить до збільшення почуття вини кожної людини, відмови від власних бажань. Він поставив під сумнів ідею про виключно позитивний вплив на людину культури, показав її репресивний характер («невротичні» культури). Однак неминучі труднощі зведення всієї людської поведінки до проявів сексуальності, вплив подій першої світової війни, критика з боку опонентів змусили Фрейда переглянути структуру інстинктів.

Він вводить нову дуалістичну схему, де діючі у психіці підсвідомі інстинктивні імпульси тлумачаться як прояв двох космічних «первинних позивів» – Життя і Смерті. Він висуває гіпотезу, що діяльність людини обумовлена наявністю як біологічних, так і соціальних потягів, де домінуючу роль відіграють так звані «інстинкт життя» – Ерос і «інстинкт смерті» – Танатос. Вчення Фрейда, не будучи строго філософським, має значний світоглядний потенціал. Він зв'язаний, насамперед, зі специфічним осмисленням Фрейдом людини і культури.

Фрейд поставив під сумнів ідею про цілковите панування розуму в житті людини і в історії, продовжуючи філософську традицію, що започаткували Б. Паскаль, С. К'єркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше та ін. Культура, на думку Фрейда, оснований на відмові від задоволення бажань несвідомого й існує за рахунок сублімованої (тобто трансформованої) енергії лібідо в певні форми діяльності духу. В такій можливості він бачив загальне джерело високих творчих потенцій людини, що призвели до створення нею науки, мистецтва, релігії тощо. Цим Фрейд пояснював і витoki геніальності. Великі люди – це люди з дуже сильними інстинктами, які зуміли енергію цих інстинктів втілити у великі справи. Психологічні і соціологічні погляди Фрейда вплинули на мистецтво, соціологію, етнографію, психологію і психіатрію першої половини ХХ ст., а фрейдистська методологія пізнання суспільних явищ, що вимагає розкриття несвідомих механізмів, подавлених бажань, що лежать у їх основі, широко використовувалася послідовниками Фрейда. Разом з тим учні і послідовники Фрейда, критикували його вчення за перебільшення ролі сексуальності і несвідомого в детермінації поведінки людей, відзначаючи значну роль соціальних чинників, що формують характер і особистість.

Найближчий учень Фрейда Карл Густав Юнг (1875-1961 рр.) теж критикував пансексуалізм Фрейда. Він вважав не виправданим тлумачення всіх

проявів несвідомого як витиснутої сексуальності. І вже зовсім відвертою оманною, на його думку, був розгляд походження людської культури і творчості з позицій концепцій "Едипового комплексу" і сублимації (переключення, перетворення енергії несвідомих інстинктів на культурно прийнятні суспільством і індивідом цілі й об'єкти). Юнг радикально переосмислив фрейдівське розуміння несвідомого. Насамперед, Юнг протиставив індивідуальним "комплексам" Фрейда колективно неусвідомлені "архетипи".

Під архетипами Юнг розумів перш за все певні структурні схеми, структурні передумови образів, що існують у сфері колективно-неусвідомленого. Архетип – це система установок і реакцій на світ стародавніх людей у ті часи, коли світ відкривався їм моторошним кошмаром навколишнього лісу, диких звірів, загрозливих явищ природи, що лякали людей, які були змушені вжитися в цей світ, адаптуватися в ньому, якимось пояснити і витлумачити його. Юнг розглядає архетип як фігуру демона, людини чи події, що є підсумком великого типового досвіду багатьох поколінь предків. Тому всі найбільш діючі ідеали завжди, на його думку, більше чи менше відверті варіанти архетипу: батьківщина в образі матері, мудрість в образі літнього чоловіка або старця-засновника тощо.

Архетипи створюють міфи, релігії і філософії, що впливають на цілі народи та історичні епохи. Свідомість і колективне несвідоме – це, вважав Юнг, два протилежних полюси психіки людини, між якими відбувається постійний обмін енергією. Свідомість направляє волю людини, а архетипи – інстинктами. Юнг відзначав дві соціокультурні ситуації, однаково небезпечні для людини. Першу з них він бачив у східних релігійно-містичних культурах, де особистісне начало виявляється цілком розчиненим в архаїчній стихії колективного несвідомого. Інша ситуація виражена науково-практичною експансією європейського Я, де придушується і спотворюється колективна несвідома сутність нашого психічного життя. Другий випадок є більш небезпечним, тому що архетипи всеодно "прориваються" у нашу свідомість, захльостуючи і паралізуючи раціональні структури людського буття.

Прорвавшись у свідомість із всією силою, архетип владно карає ініціативу діяння, мислення. Це обертається "інфляцією свідомості". Смолоскипові ходи і паради, колективний екстаз ідолопоклонства ведуть до "придушення індивідуального", до моральної дегенерації соціуму і людини. Чим більше влада охоплена колективним божевіллям людей, тим сильніший державний тиск на всіх критично мислячих і морально відповідальних особистостей, тим більше заявляє про себе загальне усереднення, аморальність, що особливо яскраво виявилось в тоталітарних суспільствах ХХ ст.

Якщо у Фрейда несвідоме виявлялося десь на перетині долюдського і власне людського, розглядалося в біологічних і в кінцевому рахунку в механістичних термінах, то у Юнга несвідоме виражається в поняттях і метафорах власне людських – культурно-історичних – форм життєдіяльності. Ця тенденція до соціалізації і культурологізації несвідомого знайшла продовження в англоамериканських неофрейдистів, французьких структуралістів, а також у філософсько-політичній антропології ХХ ст., у

фокусі уваги якої виявилася проблема ірраціонального взаємозв'язку людини і влади в "масовому суспільстві".

Особливу роль у подальшому розвитку психології психоаналізу відіграли роботи Еріха Фромма (1900-1980 рр.) та Карен Хорні (1885-1952 рр.). Однією з суттєвих відмінностей їх поглядів від представників класичного фрейдизму, було твердження, що природа несвідомого укорінена не в біологічній, а в соціальній природі людини, в суспільстві та його культурі. Це дозволило їм звернути увагу на особливості формування людини, її соціального характеру в умовах, коли її людська сутність придушена ворожими їй соціальними відношеннями.

Так, у роботі "Втеча від свободи" (1941) Фромм, аналізуючи основні протиріччя буття людини, показує, що вони зумовлені одвічною несумісністю унікального характеру кожної людини і загального характеру соціуму. В зв'язку з тим, що існування людини потребує від неї відповідальності за свій вибір, то людина найчастіше втікає від свободи, передаючи її іншим або суспільству. І саме це породжує і тоталітарні режими і авторитарні методи управління, що пригнічують людей, але викликані до життя їх власними зусиллями. Звертаючись до читачів у роботі "Бути чи володіти?", Фромм підкреслює, що сенс буття людини – "бути і переживати свою унікальність в акті буття, а не у володінні, накопиченні, користолюбстві і споживанні". Він сподівається, що людина здатна розкріпачити себе від пороків західної культури і сформувані свою здатність до любові, гуманізму, створити новий світ, заснований на альтруїзмі, справжньому бутті людей, вільних від егоїзму, товарного фетишизму та агресивності. Основна риса, що поєднує представників психоаналітичного напрямку в предметному полі філософської антропології – це опора на категорію несвідомого, з'ясування ролі неусвідомленої психічної діяльності в поведінці людини і розвитку людства.

Екзистенціалізм: існування людини і його сутність.

Проблема свободи і відповідальності, життя і смерті в працях А. Камю, Ж.П. Сартра. Однією з впливових течій сучасної філософії є екзистенціалізм (філософія існування). Екзистенціалізм сформувався в Західній Європі в період між двома світовими війнами. У самій назві цього напрямку конкретизується його мета: змінити класичну «філософію сутностей» філософією людського існування (екзистенції). Перші форми філософії екзистенціалізму беруть свій початок у вченнях російських філософів М.О. Бердяєва, Л.І. Шестова, іспанського письменника М. де Унамуно. Після першої світової війни він отримав широке поширення у Німеччині. Засновники німецького екзистенціалізму – К. Ясперс (1883-1969 рр.) та М. Гайдеггер (1889-1976 рр.).

Під час другої світової війни і після неї ідеї екзистенціалізму поширились у Франції – Ж.-П. Сартр (1905-1980 рр.), А. Камю (1913-1960 рр.) та Г. Марсель (1889-1973 рр.). Визнавав цей напрям також іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет (1883-1955 рр.). У значній мірі близьке до екзистенціалізму розуміння завдань філософії розділяли прибічники персоналізму (М. Бердяєв та Л. Шестов у Росії, Е. Муньє та Ж. Лакруа у Франції, У. Хокінг, Е. Брайтмен та Р.Т. Флюелінг у США) та частково прибічники німецької філософської

антропології М. Шелер (1874-1928 рр.), А. Гелен (1904-1976 рр.), Е. Ротхакер (1888-1965 рр.) та ін.

Соціальним джерелом напрямку думок, що лежав у основі цього філософського вчення, були процеси соціально-економічного, політичного та духовного життя Заходу в ХХ ст., які втілювалися у різних формах відчуження людини. Феномен відчуження відбивається у тому, що власна діяльність людини стає для неї незрозумілою та чужою, силою, що їй протистоїть або пригнічує її, і вона не здатна панувати над нею. У покоління західної інтелігенції, що пережила першу світову війну, оманну стабілізацію 20-х рр., прихід фашизму, гітлерівську окупацію, ця філософія викликала інтерес насамперед тому, що вона звернулася до проблеми критичних і кризових ситуацій, у які найчастіше попадає людині в період жорстоких історичних випробувань.

Екзистенціалізм тлумачить сучасний етап розвитку суспільства як період кризи цивілізації, кризи розуму і кризи гуманності. Але він не виступає як захисник й виправдовувач цієї кризи. Навпаки, екзистенціалісти протестують проти капітуляції особистості перед цією кризою. Вони вважають, що катастрофічні події новітньої історії виявили несталість, крихкість не тільки індивідуального, але і всякого людського буття. Індивіду, щоб устояти в цьому світі, необхідно, насамперед, розібратися зі своїм власним внутрішнім світом, оцінити свої можливості і здібності.

На передній план вони висунули проблему людини. Великий французький філософ-персоналіст Е. Муньє в книзі «Вступ до екзистенціалізму» так характеризує цю течію: "... це мислення можна було б охарактеризувати як реакцію філософії людини проти крайнощів філософії ідей чи філософії речей». Екзистенціалізм зосереджує свою увагу на духовній витримці людини перед обличчям ворожого йому світу. Його представники відмовляються перетворювати людину в інструмент, яким можна маніпулювати: в інструмент пізнання чи виробництва. Людина, на їх думку не об'єкт, а суб'єкт, вільне, самодіяльне, відповідальне буття. Перший заклик цієї філософії: «Людина, пробудися!», тобто займи активну життєву позицію, дій у цьому світі і протидій йому всіма своїми силами. У категоріальному апараті екзистенціалізму ключовими є такі категорії як: «екзистенція», тобто «існування», «буття», «ніщо», «сутність», «погранична ситуація». Категорія «екзистенція» була введена К'єркегором та означає неповторність, унікальність існування окремої людини «тут і тепер» на протилежність її загальній сутності – природній або об'єктивно-духовній у дусі Гегеля, з яким він проводив полеміку. Екзистенція вважається недоступною раціональному пізнанню та даною лише безпосередньому переживанню.

Переважним об'єктом філософського осмислення в екзистенціалізмі виступає поняття індивідуальності, сенс життя, цінності, що утворюють «життєвий світ» особистості. Життєвий світ, з позицій екзистенціалістів, – це не фрагмент предметного матеріального світу, а світ духовності, суб'єктивності. Екзистенціалісти стверджують, що людина не визначається ніякою сутністю: ні природою, ні суспільством, ні власною сутністю, тому що такої сутності, на

їхню думку, не існує. Має значення тільки його існування. (Французькою мовою слово існування звучить як екзистенція. Звідси і пішла назва цього філософського напрямку). Основна установка екзистенціалізму, за словами Ж.-П. Сартра, – існування передує сутності. Це означає, що людина спочатку існує, з'являється у світі, діє в ньому, а вже потім визначається як особистість. У німецькій мові термін «існування» позначається словом Dasein (буквальний переклад «тут – буття»); вводячи цей термін, німецький екзистенціаліст М. Хайдеггер хотів підкреслити, що людину можна розглядати як історичну істоту, що перебуває «тут і тепер», у цьому зупиненому моменті часу. Отже, і завдання філософії визначалися ним як аналіз наявного буття людини, схопленого «тут і тепер», у мимовільній миттєвості переживань. Висхідний пункт цієї онтології «тут – буття» – екзистенція. Екзистенціалісти розуміють буття як таку нерозчленовану цілісність суб'єкта та об'єкта, як переживання суб'єктом свого «буття-у-світі». Екзистенціалісти не роблять розподілу буття на буття як сутність та буття як існування, характерне для класичного підходу. Для них сутність «Я» у тому, що «Я» існує, тобто сутність це і є існування (екзистенція). Опис структури екзистенції проходить через опис модусів людського існування (опіка, страх, рішучість, совість та ін.), через смерть та різні засоби зіткнення з ніщо, руху до нього, втікання від нього тощо. Тому саме у «пограничній ситуації» (К. Ясперс), у моменти найглибших хвилювань людина прозирає екзистенцію як свою сутність.

Екзистенція, вважає Хайдеггер, визначається конечністю людини, її положенням у світі і комунікацією (спілкуванням) з іншими людьми. Людина – це тимчасова, конечна істота, що приречена до смерті. На відміну від фізичного часу – чистої кількості, нескінченного ряду моментів, що плинуть – екзистенціальний час якісний, конечний та неповторний; він виступає як доля (Хайдеггер, Ясперс) та невід'ємний від того, що складає сутність екзистенції: народження, біль, каяття, смерть та ін. У феномені часу екзистенціалісти підкреслюють визначальне значення майбутнього та розглядають його у зв'язку з такими екзистенціалами, як «рішучість», «проект», «надія», підкреслюючи таким чином особистісно-історичний (а не безособово-космічний) характер часу. Цим стверджується зв'язок часу з людською діяльністю, пошуком, напруженням, очікуванням. Історичність людського існування відбивається у тому, що воно завжди знаходиться у визначеній часовій ситуації, в яку воно потрапляє та з якою повинно рахуватися. Належність до окремого народу, нації, наявність у індивіда тих чи інших біологічних, психологічних та інших якостей – все це емпіричний вираз первісного ситуаційного характеру екзистенції, того, що вона є «буття-у-світі». Часовість, історичність та ситуаційність екзистенції – модуси її конечності. Уявлення про смерть як самоочевидну, абсолютну межу будь-яких людських починань займає в екзистенціалізмі таке ж місце, як і в релігії, хоча більшість представників цієї філософії не пропонують людині ніякої потойбічної перспективи. Екзистенціалісти вважають, що людина не повинна тікати від свідомості своєї смертності, а, усвідомлюючи її, високо цінувати все те, що нагадує індивіду про суєтність його практичних починань. Цей мотив

яскраво виражений у екзистенціалістському вченні про «пограничні ситуації» – граничні життєві обставини, в які постійно потрапляє людська особистість. І головна «погранична ситуація» – це ситуація перед обличчям смерті, «ніщо», «бути чи не бути» – у секулярному різновиді екзистенціалізму або перед світом трансценденції – Богом – у релігійному різновиді екзистенціалізму. «Пограничні ситуації» ставлять людину перед необхідністю вибору. Людина постійно повинна вибирати ту чи іншу форму своєї поведінки, орієнтуватися на ті чи інші цінності й ідеали. Для релігійного екзистенціалізму головний момент вибору: «за» чи «проти» Бога. «За» – значить шлях віри, любові і смиренності., в результаті чого людину чекає нескінченне блаженство. «Проти» – означає зречення від Бога, що загрожує божественною карою. У секуляризованому різновиді екзистенціалізму головний момент вибору пов'язаний з формою самореалізації особистості. Ця самореалізація визначається фактом випадковості людського буття, його закинутістю в цей світ. Закинутість означає, що людина ніким не створена. Вона з'являється у світі з волі випадку, і йому нема на що опертися. Бога немає, Бог вмер – стверджують представники екзистенціалізму. Людина не може спиратися ні на які приписи, які б виправдовували її вчинки. Вона сама їх формує в ході своєї діяльності і спілкування. Вибираючи ті чи інші цінності й ідеали, роблячи ті чи інші вчинки, індивід формує себе як особистість. Як висловився Ж.-П. Сартр: «Людина сама себе вибирає». Але вибираючи себе, вона вибирає всіх людей. Кожна наша дія створює образ людини, якою вона повинна бути, за нашими уявленнями. Вибирати себе одночасно означає затверджувати ті цінності, що ми вибираємо. Звідси впливає почуття тривоги за майбутнє всього людства. Оскільки кожна людина робить свій вибір сама, і в неї немає ніяких цілевказівок, немає ніяких знамень, то для кожної людини усе відбувається так, начебто погляди всього людства звернені до неї, і начебто всі узгоджують з нею свої вчинки. Одна з чільних установок екзистенціалізму – це протиставлення соціального й індивідуального буття, твердження радикальної розірваності цих двох сфер людського буття. Це протиставлення виливається в спосіб рішення проблем людського існування у формі антитез і парадоксів. Розгорнуті в різних площинах: сутності й існування, буття і небуття, пізнання і розуміння – вони відображають трагізм положення людини у світі. Здатність людини творити саму себе і світ інших людей, вибирати образ майбутнього світу є, з погляду екзистенціалізму, наслідком фундаментальної характеристики людського існування – його свободи. Людина – це свобода. Екзистенціалісти підкреслюють, що людина вільна, незалежно від реальних можливостей існування. Свобода людини зберігається за будь-яких обставин і виражається в можливості вибирати, робити вибір. Мова йде не про вибір можливостей для дії, а вираз свого відношення до даної ситуації. Таким чином, свобода в екзистенціалізмі – це насамперед свобода вибору духовно-моральної позиції індивіда. Оскільки, на думку екзистенціалістів, бути вільним – це бути самим собою, остільки «людина приречена бути вільною». Свобода, на думку Сартра, Камю, – тяжке ярмо, яке повинна нести людина, оскільки вона – особистість. Вона може відмовитися від своєї

свободи, перестати бути самою собою, стати «як всі», але лише ціною відмови від себе як особистості, шляхом «розчинення» у безособовому світі. Несправжня екзистенція розуміється як анонімне існування в світі речей, в безособовому світі (Man), у якому все анонімне, в якому немає суб'єктів дії, є лише об'єкти дії, в якому всі «інші» і людина навіть за відношенням до самої себе є іншою; це світ, у якому ніхто нічого не вирішує, а тому й не несе ні за що відповідальності. У Бердяєва цей світ носить назву «світу об'єктивізації», риси якого: відчуженість об'єкта від суб'єкта, поглинання неповторно-індивідуального, особистого загальним, безособово-універсальним; панування необхідності, детермінації зовні; пристосування до середньої людини, соціалізація людини та її думок, що знищують оригінальність. Екзистенційний аналіз показує, що анонімне існування є складовою частиною «здатності бути». В основі такого варіанта буття – падіння людини на рівень речей. Варто визнати сильну сторону в постановці проблеми свободи в екзистенціалізмі. Вона полягає в прагненні екзистенціалістів підкреслити, що діяльність людей направляє головним чином, не зовнішніми обставинами, а внутрішніми спонуканнями, що кожна людина в тих чи інших обставинах мисленно реагує по різному. Від кожної людини залежить багато чого, і не треба, у випадку негативного розвитку подій, посилатися на «обставини». Люди мають значну волю у визначенні цілей своєї діяльності. При наявності реальних можливостей розвитку події не менш важливо і те, що люди вільні у виборі засобів для досягнення поставлених цілей. А цілі і засоби, втілені в дії, уже створюють «визначену ситуацію», що сама починає впливати на розвиток подій. Слабкість же екзистенціалістського підходу полягає в невмінні чи в небажанні пов'язати суб'єктивні цілі і наміри людей, суб'єктивну позицію з зовнішніми історичними детермінантами, з тим фактом, що кожна людина, народжуючись на світ, застає готовий, сформований визначений рівень матеріальної і духовної культури, систему соціальних інститутів і т.д. Вона включена у цей світ і їй доводиться діяти в тих рамках, які він диктує. З свободою тісно пов'язана і відповідальність людини. Без свободи немає і відповідальності. Якщо людина не вільна, якщо вона у своїх діях постійно детермінована, визначена певними духовними чи матеріальними факторами, то вона, з погляду екзистенціалістів, не відповідає за свої дії. Але якщо людина вільна, якщо існує свобода волі, свобода вибору дій і засобів їх здійснення, то вона відповідальна за наслідки своїх дій. Сучасна екзистенціальна філософія розглядає екзистенцію як буття до смерті. Серед багатьох можливостей вибору є особлива, піти від якої ні одна жива істота не може. Це смерть. Смерть як можливість, на думку Хайдеггера, перекидає шляхи реалізації. Разом зі смертю зникають всі можливості будувати проекти, вибирати і реалізовувати. «Буття-до-смерті» є страх, він ставить людину перед лицем ніщо, безглуздістю будь-яких проектів і починань і самої екзистенції. Передбачення смерті (оманливим рішенням якої є самовбивство) надає сенс всьому сущому. Тільки наблизившись до смерті як неможливості існування, людина знаходить своє справжнє буття.

Стати вільним перед обличчям власної смерті – означає розпізнати серед марнотних такі можливості, які стануть недосяжними для смерті. Хоча екзистенціалісти і вважають, що смерть – це така можливість буття, від якої людина не може ухилитися, все ж таки вони приходять до висновку, що вищим благом є не смерть, а життя. Навіть у ситуації абсурду – це цінність, подібної до якої у людини немає. Тому за життя слід боротися всіма способами, при цьому будь-які з них можуть включати у себе як зраду, підлість, вбивство, так і самопожертву в ім'я високих принципів, ім'я життя інших людей. Вибір за самою людиною. Вчення екзистенціалістів носить яскраво виражений морально-етичний характер, мобілізує людей на формування активної життєвої позиції. У важкі часи Другої світової війни, в умовах німецької окупації воно стимулювало участь багатьох тисяч людей у Франції й інших країнах Європи на участь у русі Опору, на протистояння тоталітаристській ідеології. У післявоєнний час під впливом екзистенціалізму знаходилися різні ліворадикальні рухи. З відходом з життя основних представників цього напрямку вплив екзистенціалізму істотно ослаб. Однак його основні ідеї були освоєні іншими напрямками сучасної філософії і донині продовжують впливати на людей через філософію, літературу і мистецтво.

Релігійна філософія – один із напрямків філософських роздумів, у якому бачення й осмислення людини і світу здійснюється через тлумачення тим чи іншим релігійним віровченням змісту «священних писань»: Біблії, Євангелій, Корана, Вед та ін. Домінуючу роль у західній релігійно-філософській думці ХХ ст. тривалий час займав неотомізм. Його найбільш відомі представники: Ж. Маритен, Е. Жильсон, Г. Веттер, Й. Бохенський, К. Войтила (Папа Римський Іоанн Павло II) та ін. Своєрідним «прошарком» між неотомізмом і релігійним екзистенціалізмом виступає персоналізм (Г. Марсель, Б. Боун, Дж. Ройс, Е. Муньє, Ж. Лакруа). Зберігаючи в принципі теоцентристську орієнтацію і не виходячи за межі класичного раціоналізму, релігійні філософи ХХ ст. змушені обновляти, модернізувати свої погляди, пристосовувати їх до реалій сучасності. Після II Ватиканського собору (1962-1965 рр.), що санкціонував курс католицького «відновлення», чітко позначилася антропологічна переорієнтація неотомізму. Це навіть позначилося у назвах праць релігійних філософів: П. Тейяр де Шарден «Феномен людини», П. Тилліх «Любов, влада і справедливість», К. Войтила «Діюча особистість», М. Бубер «Я і Ти» і т.п.). «Пастирська конституція про відношення до сучасного світу», прийнята на II соборі, на відміну від «Догматичної конституції католицької віри» (I собор, 1870 р.) сформулювала гнучку позицію стосовно світського життя. Поворот до людини, певна антропологізація релігійної філософії ХХ ст., виявляється в зміні напрямку і стилю міркувань: якщо класики релігійної філософії у своїх міркуваннях йшли від Бога до людини, то тепер, як правило, вони йдуть у зворотному порядку – від людини до Бога. Зазнало змін і тлумачення образу Людини: традиційно для релігійного філософа найважливішою справою і долею Людини вважався богопослух – його готовність і здатність бездоганно витримувати всі випробування, послані йому Богом. Тому ідеалом Людини був біблійний

Авраам, що смиренно готувався за «гласом божим» принести йому в жертву свого сина Ісаака. Тепер же на перший план висуваються інші людські якості, зокрема, здатність до самовдосконалення, пошук людиною свого «Я», своєї неповторної індивідуальності.

Якщо раніше релігійні автори гарантували людям божественну турботу, брали на себе роль розрадників («усі в руках Божих» і «усе йде до кращого»), то зараз, підкреслюючи і драматизуючи такі моменти життя людини в сучасному світі, як страх, розпач, самотність, вони не можуть запропонувати йому нічого, крім знаходження мужності на шляху до духовного удосконалення.

Представники персоналізму – Е. Брайтмен, Р. Флюеллінг, Е. Муньє, Жан Лакруа – по новому тлумачать багато проблем християнської концепції людини, прагнучи послабити властивий їй догматизм і ввести в неї новий сенс, що відповідає сучасності. «Особистість» тлумачиться ними як неповторна, унікальна суб'єктивність, спрямована на творення суспільного миру, історія людства розглядається у вигляді односторонньої людини, а сама людина, відповідно до їх позиції, досягає найвищого блаженства в єднанні з Богом. Основу особистості, як вона описується Е. Муньє, утворює її концентрована і неподільна на частини цілісність, її абсолютна і суверенна самість, що виявляє себе, насамперед, у безпередумовній і нічим не обмеженій свободі. Однак абсолютна свобода – усього лише умова реалізації особистості, а не її ціль, сутність і результат. Джерела особистості – не в ній самій, а в нескінченному єдиному божественному началі. Лакруа стверджує, що ідея Бога апріорно закладена в людині, так що всі докази реального існування Бога зводяться до з'ясування, розкриття і коментування цієї самоочевидної істини. Вища цінність особистості – її апріорна активність, здатність до самовдосконалення. Але ця активність – ірраціональна, безпричинна і тому не пояснена. Світ речей виникає як продукт об'єктивізації іманентних можливостей особистості, уречевлення його нескінченних творчих потенцій. Однак при всій унікальності особистісного Я, останнє не ізольоване у своїй одиничності і дано в нерозривному зв'язку з іншими такими ж Я. Персоналісти називають ці комунікативні здібності особистості апріорним «міжособистісним зв'язком» (інтероб'єктивністю), що не має ніякого відношення до соціальної сутності людини. Комунікативні якості особистості, відкритість у бік подібних їй особистостей за своєю природою не соціальні, а релігійні. Усвідомлення людиною своєї єдності з іншими людьми, стверджують персоналісти, має як прообраз споконвічний зв'язок людини з Богом. Бог виступає свого роду верховним «Ти». Цікавим виразом цих ідей, що ґрунтуються на філософії «міжлюдських відносин», є «діалогічний персоналізм» М. Бубера. Він містить у собі міркування про подвійність людського Я, відчуження особистості від природного і соціального світу, екзистенціальну провину індивіда, автентичність людського існування. У праці «Я і Ти» (1922) Бубер розрізняє два основних світи, обумовлені відношенням індивіда до навколишньої дійсності і таких, що мають реальну значимість для кожної людини. Один світ ґрунтується на відношенні «Я – Воно», коли людина, будучи

суб'єктом мислення і дії, сприймає оточуючі його предмети й інших людей як безособові об'єкти і речі, призначені для утилітарного використання, експлуатації, маніпуляції, контролю.

У цьому випадку людина знаходить себе перед світом речей. Інший – на відношенні “Я – Ти”, що припускає встановлення невідчужених, одухотворених, автентичних зв'язків між людиною і її оточенням. У цьому випадку Ти вже не об'єкт, Ти вторгаєшся в моє життя, змінюючи її своєю присутністю. Сутність Я, вважає Бубер, закладена у фундаментальному відношенні до Ти. Саме Ти робить моє Я, у присутності Ти росте Я, що розуміє свою розбіжність з Ти. Реальність стає людиною саме в діалозі. Говорячи Воно, ми володіємо, але, говорячи Ти, ми спілкуємося в діалозі. За допомогою розгляду цих відношень Бубер прагне розкрити специфіку людського буття, особистості, духу, любові і Бога, вважаючи, що відношення, як таке, є екзистенціальною характеристикою буття, особистість знаходить свій вираз у Самості, дух являє собою відповідь людини на його власне Ти. Особистість проявляється настільки, наскільки входить у зв'язок з іншими особистостями...

Однією з центральних ідей у розумінні особистості в релігійній філософії є думка про “залучене” існування, що означає активний діалог християн із сучасністю, залучення віруючих людей у соціальні рухи на стороні прогресивних сил, де релігійне світорозуміння покликане відігравати роль конструктивного фактора в перетворенні світу на людських засадах. Персоналісти акцентували виховну функцію особистісного начала в людині. Велике значення в цьому зв'язку приділяється проблемі особистісного спілкування, в якому прихильники персоналізму бачать мету, призначення людського існування. Суспільству як сукупності історично сформованих форм спільної діяльності людей філософи-персоналісти протиставляють особистісне співтовариство, де відбувається об'єднання людей «по ту сторону слів і систем». Але найбільш виразно «поворот до людини» у релігійній філософії ХХ ст. позначився в тлумаченні релігії як морального вчення, у релігійній етиці. Ядром будь-якого етичного вчення є проблема Добра і Зла. Для релігійної етики із самого початку ця проблема була дуже важкою для вирішення. Адже якщо світ створений і керований Богом, то звідки в ньому зло і страждання? Міркування, що мали на меті «виправдати» Бога за Зло на Землі, з часів Лейбніця одержали назву «теодицеї» («тео» – бог, «дице» – справедливість). Традиційно суть теодицеї зводилася до того, що за Зло відповідає людина, а не Бог. Зло впливає з того, що людина неправильно використовує подаровану йому Богом свободу, зловживає нею. Джерело Зла – у гріховності людського тіла, у його низинних потребах, бажаннях, пристрастях.

Шлях перемоги над Злом – правильний спосіб життя, а сутність правильності – аскеза, обмеження природно-тілесних потреб, чи навіть повне відмовлення від них аж до самокатування. У наш час теодицеї набули інше, більш реалістичне і гуманне звучання. Насамперед змінюється теза про абсолютну гріховність людського тіла. Висловлюються думки про те, що людська природа не остаточно, не цілком зіпсована, вражена «природним гріхом», у ній є щось здорове, що тягнеться до добра і здатне створювати

добро. Тому людина може бути джерелом моральних норм. Якщо раніше моральним нормам («не убий», «не укради» та ін.) приписувалася тільки божественна природа, то зараз, правда з різними застереженнями, визнається їх людська, дійсно історична природа. «Християнська етика вважає, – пише К. Войтила, – що моральні норми, як і всі закони створеної природи, походять від Творця, однак деякі з цих норм – природні, людина прямо створює їх». Такий поворот у розумінні джерел моралі позначився і на розумінні аскези як її ядра. Тепер мова йде не про відмову від природних, тілесних потреб і насолод, а про їхнє гармонійне об'єднання з духовними. Папа Іоанн Павло II підкреслює, що аскеза не означає втечу від життя. «Навпаки, – роз'яснює він, – вона повинна забезпечити всю повноту життя, тому що завдяки їй ми опановуємо самим важким. Завдяки аскезі, людина може освоювати всі цінності і переживати їх як наближені до Істини, без помилок і розчарувань».

Визнання добрих начал людської природи і праведного життя як гармонії в задоволенні природних і духовних потреб використовується деякими релігійними діячами для виправдання боротьби за звільнення від соціального, расового і національного гніту, за соціальну справедливість. Особливе значення з 60-х років ХХ ст. набув рух латиноамериканських священнослужителів і релігійних теоретиків, що одержав назву «теології звільнення». Основи цього вчення складає установка на перемогу над злом завдяки любові, що виходить з однієї з заповідей Ісуса: «Возлюбіте ворогів ваших» (Євангеліє від Матфея 5, 43-45). Варто визнати, що ця ідея («етика ненасильства») користується усе більш широким визнанням у сучасному суспільстві, яке випробовуючи насильство, війни і революції, прирікає себе на загибель. І може саме в ній порятунок людства.

Таким чином, сучасна західна релігійна філософія, зберігаючи в принципі вірність класичному теоцентризму, у своєму конкретному змісті зазнає значних змін. Найбільш істотні з них – поворот до людини, антропологізація релігійно-філософських вчень, висунання на перше місце в них нормативно-оціночних етичних розумінь, і “сциєнтизація” релігійно-філософських вчень, відмова від відвертого обскурантизму і перехід до союзу з наукою, прагнення до досягнення своєрідної гармонії віри і знань, релігії і науки. У цій своїй новій якості релігійна філософія прагне відновити свою популярність і здійснювати усе більш істотний вплив на духовну культуру, на все громадське життя сучасного Заходу.

2. СТРУКТУРА ПРИРОДИ ЛЮДИНИ

У структурі природи людини можна виявити три складові її частини:

- Природа біологічна,
- Природа соціальна і
- Природа духовна.

Біологічна природа людини сформувалася протягом тривалого, в 2,5 мільярди років, еволюційного розвитку від синьо-зелених водоростей до Homo Sapiens. У 1974 році англійський професор Лікі виявив в Ефіопії залишки

австралопітека, який жив 3,3 мільйони років тому. Від цього далекого предка відбуваються сучасні гомініди: людиноподібні мавпи і люди.

Зростаюча лінія еволюції людини пройшла, підносячись, такі ступені: австралопітек (викопна південна мавпа, 3.3 мільйони років тому) – пітекантроп (мавполюдина, 1 мільйон років тому) – синантроп (викопна "китайська людина", 500 тисяч років) – неандерталець (100 тисяч років) – кроманьйонець (Homo Sapiens викопний, 40 тисяч років) – людина сучасна (20 тис. років тому). При цьому треба враховувати, що наші біологічні предки з'являлися не один за іншим, а тривалий час виділялися і жили разом зі своїми попередниками. Так, достовірно встановлено, що кроманьйонець жив разом з неандертальцем і навіть ... полював на нього. Кроманьйонець, таким чином, був своєрідним канібалом – з'їдав свого найближчого родича, предка.

За показниками біологічного пристосування до природи людина значно поступається переважній більшості представників тваринного світу. Якщо людину повернути в тваринний світ, – вона потерпить катастрофічної поразки в конкурентній боротьбі за існування (за Дарвіном: Stragle for life – боротьба за життя, боротьба за виживання) і зможе прожити тільки у вузькій географічній смузі свого виникнення – в тропіках, по обидві сторони близько до екватора. У людини немає теплої шерсті, у неї слабкі зуби, замість кігтів – слабкі нігті, нестійка вертикальна хода на двох ногах, схильність до багатьох захворювань, деградована імунна система ...

Перевага над тваринами біологічно забезпечується людині лише наявністю у неї кори головного мозку, чого немає ні в однієї тварини. Кора головного мозку складається з 14 мільярдів нейронів, функціонування яких служить матеріальною основою духовного життя людини – її свідомості, здібностей до праці і до життя в суспільстві. Кора головного мозку з надлишком забезпечує простір для нескінченного духовного росту і розвитку людини і суспільства. Досить сказати, що на сьогодні за все своє довге життя людини в кращому випадку включається в роботу тільки 1 мільярд – всього 7%! – нейронів, а решта – 13 мільярдів – 93%! – залишаються невикористаною "сірою речовиною".

В біологічній природі людини генетично закладається загальний стан здоров'я і довголіття; темперамент, який буває одним з чотирьох можливих типів: холеричний, сангвінічний, меланхолійний і флегматичний; таланти та схильності. При цьому слід врахувати, що кожна людина – це біологічно неповторний організм, структури його клітин і молекул ДНК (генів). Підраховано, що нас, людей, на Землі за 40 тисяч років народилося і померло 95 мільярдів, серед яких не було хоча б одного, ідентичного іншому.

Біологічна природа – це та єдина реальна основа, на якій народжується і існує людина. Кожен окремий індивід, кожна людина існує з того часу і до тих пір, поки існує і живе його біологічна природа. Але з усією своєю біологічною природою людина належить тваринному світу. І народжується людина тільки як тваринний вид Homo Sapiens; народжується не людиною, а тільки кандидатом на людину. Новонародженій біологічній істоті Homo Sapiens ще тільки належить стати людиною в повному розумінні цього слова. Становлення

людини відбувається шляхом соціалізації новонародженого, тобто, якщо оперувати викладеними нами вище категоріями, на основі біологічної природи набувати природу соціальну.

Опис соціальної природи людини почнемо з визначення суспільства. Суспільство – це об'єднання людей для спільного виробництва, розподілу та споживання матеріальних і духовних благ; для відтворення свого роду і свого способу життя. Таке об'єднання здійснюється, як і в тваринному світі, для підтримки (в інтересах) індивідуального існування особини і для відтворення *Homo Sapiens* як біологічного виду. Але на відміну від тварин поведінка людини – як істоти, якій притаманні свідомість і здатність до праці – у колективі собі подібних управляти не інстинктами, а суспільною думкою. У процесі засвоєння елементів суспільного життя кандидат на людину перетворюється на справжню людину. Процес придбання новонародженим елементів суспільного життя називається соціалізацією людини.

Тільки в суспільстві і від суспільства людина набуває свою суспільну природу. У суспільстві людина засвоює людську поведінку, керуючись при цьому не інстинктами, а суспільною думкою; в суспільстві приборкуються зоологічні інстинкти; в суспільстві людина засвоює вироблену у цьому суспільстві мову, звичаї і традиції; сприймає накопичений суспільством досвід виробництва та виробничих відносин.

У філософії, починаючи з Аристотеля, суспільна природа вважалася не тільки складовою, скільки провідною в структурі людини. Деякі послідовники Маркса, наприклад, сутність людини бачили тільки і виключно в його суспільній природі: сутність людини – це "не її абстрактна фізична природа, а її соціальні якості" (Маркс). "Сутність людини не є абстракт, властивий окремій людині. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин" (Маркс). З огляду на ці цитати, стверджувалося, що марксизм визначає людину як сукупність суспільних відносин.

Але таке цитування і такий підхід до визначення сутності людини страждає односторонністю. Ніхто не стане заперечувати атрибутивності (невід'ємної сутності) соціальної природи людини. Але в структурі природи людини така ж атрибутивність належить біологічній та духовній природі у визначенні сутності людини. До того ж Маркс і Енгельс зовсім не замикалися на соціальній природі людини.

Духовна (морально-духовна) природа людини. Біологічна природа людини в умовах соціального життя сприяє перетворенню її в людину, біологічного індивіда – в особистість. Існує безліч визначень особистості, виділення її ознак і характеристик. Особистість – це сукупність духовного світу людини в нерозривному зв'язку з його біологічною природою в процесі суспільної життєдіяльності. Особистість – це істота, яка зі знанням справи (свідомо) приймає рішення і несе відповідальність за свої вчинки і поведінку. Змістом особистості людини є її духовний світ, центральне місце в якому посідає світогляд.

Духовний світ людини безпосередньо породжується в процесі діяльності його психіки. А в психіці людини розрізняються три складові частини: Розум,

Почуття і Воля. Отже, в духовному світі людини немає нічого іншого, крім елементів інтелектуальної та емоційної діяльності і вольових спонукань. Співвідношення Розуму, Почуттів і Волі тієї чи іншої людини при тих чи інших умовах неоднозначне. Зазначені три елементи психіки перебувають між собою в діалектичному зв'язку. При повному збігу розуму, почуттів і волі настає колапс: у людини немає внутрішніх духовних протиріч. Він що думає, те й відчуває, так і діє – повна внутрішня гармонія ... ідіота. У нормальної людини між розумом почуттями і волею постійно існує певна неузгодженість. І поки ми "балансуємо" між цим складовими психіки, доти ми й живемо духовно. При повному ж розбалансуванні між розумом, почуттями і волею, коли ми одне розуміємо, інше відчуваємо, а в розлад з першим та іншим діємо, настає розпад духовного світу людини, розпад (роздвоєння) особистості. Нормальні люди ніби балансують на натягнутому канаті між ідіотом і розпадом особистості. Враховуючи все це, відомий австрійський психоаналітик Зігмунд Фрейд казав: "Кожна людина – психопат. Різниця між людьми в цьому відношенні полягає тільки в тому, що одні знають, що вони психопати, а інші й не підозрюють про це".

Природа людини диктує їй сенс її життя.

Людина – єдина в світі істота, яка мучиться питаннями сенсу життя і шукає його. Великий педагог К. Д. Ушинський говорив: "Візьміть будь-яку людину, задовольніть всі її потреби, але позбавте її сенсу життя – і ви побачите, якою жалюгідною вона буде".

Питання сенсу життя стосується кожної людини. Ми ніби приходимо в світ, щоб знайти відповідь на це, як казав Генріх Гейне, прокляте питання і прожити осмислене життя. Знайти і прожити! Але не тільки осмислене життя, але й сама відповідь на питання про осмислене життя залежить не тільки від тієї чи іншої конкретної людини. Він вирішується і здійснюється під впливом незорої кількості матеріальних і духовних чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. І ніхто, крім самої людини, не може за нього вирішити цю "прокляту" проблему ... Можуть допомогти, сприяти, заважати, позбавляти, але рішення – завжди особисто за людиною, наслідки її особистих рішень лягають особисто на дану людину. Без особистості питання про сенс життя не вирішується, та й сама особистість його не вирішує, не все в цій області залежить від особистості. Значна, хоч не вся, частина теоретичних і практичних відповідей на питання про сенс життя стихійно задається людині його природою, структурними елементами цієї природи. Розглянемо все це по порядку.

Біологічну природу людина успадковувала від тваринного світу. А біологічна природа від кожної тваринної істоти неухильно вимагає, щоб вона, народившись, задовольняла свої біологічні потреби: їла, пила, росла, мужніла, дозрівала і – відтворювала собі подібне, щоб відтворити свій рід. Відтворити свій рід, – ось для чого народжується, приходить у світ індивід тварини!

Здійснивши закладене в біологічній природі, тваринна істота повинна забезпечити родючість свого потомства і ... померти. Померти, щоб

продовжував існувати рід. Тварина народжується, живе і вмирає заради продовження свого роду. І більше ніякого сенсу життя тварина не має. Цей же сенс життя вкладений біологічною природою і в життя людини. Людина, народившись, повинна отримати від своїх предків все необхідне для свого існування, зростання, змужніння, а потім – відтворити собі подібного, народити дитину. Виховавши і пустивши у світ дітей, батьки з часом повинні ... звільнити місце для інших. Повинні померти. І ніякої біологічної трагедії тут немає. Це природний кінець біологічного існування будь-якого біологічного індивіда. У тваринному світі безліч прикладів того, що після завершення біологічного циклу розвитку та забезпечення відтворення нащадків, батьки вмирають. Метелик-одноденка виходить з лялечки тільки для того, щоб запліднити і відклавши яєчка – відразу ж померти. У метелика-одноденки немає навіть органів харчування. Самка павука-хрестовика після запліднення з'їдає свого чоловіка, щоб білками тіла "свого коханого" дати життя заплідненому сімені. Однорічні рослини після вирощування насіння свого потомства спокійно помирають на корені ... І в людині біологічно закладена її смерть. Смерть для людини біологічно трагічна тільки в тому випадку, коли її життя переривається передчасно, до завершення біологічного циклу.

Не зайве зауважити, що біологічно життя людини запрограмоване в середньому на 150 років. А тому смерть в 70-90 років теж може вважатися передчасною. Якщо людина вичерпує генетичний час свого життя, смерть їй стає так само бажаною, як і сон після трудового дня. З цієї точки зору, мета людського існування полягає в проходженні нормального циклу життя, що приводить до втрати життєвого інстинкту і до безболісної старості. Таким чином, біологічна природа нав'язує людині сенс її життя у підтримці свого існування для відтворення роду людського, для відтворення Homo Sapiens.

Соціальна природа також нав'язує людині критерії для визначення сенсу її життя. Через причини зоологічної недосконалості окрема людина у відриві від колективу собі подібних не може ні підтримувати своє існування, ні тим більше завершити біологічний цикл свого розвитку і відтворити потомство. А людський колектив – це суспільство з усіма притаманними тільки йому параметрами. Тільки суспільство забезпечує існування людини і як індивіда, особистості, і як біологічного виду. Люди і живуть суспільством передусім для того, щоб біологічно вижити кожному окремо і всьому людському роду взагалі. Суспільство, а не окремий індивід, є єдиним гарантом існування людини як біологічного виду Homo Sapiens. Тільки суспільство нагромаджує, зберігає і передає наступним поколінням досвід боротьби людини за виживання, досвід боротьби за існування (Stragle for Life). Отже, для кожної окремої людини з погляду її природи суспільство має більше значення, ніж вона сама, окрема людина. Ось чому навіть на рівні біологічних інтересів сенс життя людини полягає в тому, щоб берегти суспільство більше, ніж своє власне, окреме, життя. Навіть у тому випадку, якщо в ім'я збереження даного, свого, суспільства необхідно пожертвувати своїм особистим життям.

Крім гарантій збереження людського роду суспільство понад це дає кожному своєму члену ряд інших, небачених у тваринному світі переваг. Так,

як ми вже відзначали вище, тільки в суспільстві новонароджений біологічний кандидат на людину може стати справжньою людиною.

Духовно-моральна природа людини за ознаками і філогенезу і онтогенезу виростає спочатку на основі біологічній, а потім і соціальної. Але тільки на духовно-моральному рівні починає функціонувати вищий продукт еволюції природи - з'являється дух. Після того, як людині забезпечено згідно природним потребам все необхідне для нормального звершення його біологічного циклу, а також відбулася соціалізація особистості в результаті засвоєння нею достатніх матеріальних і духовних багатств свого суспільства, тільки після цього починає проявляти себе духовно-моральна природа людини. Людина стає особистістю в повному розумінні цього слова. Відтепер вона має тільки її властивий світогляд, чітко бачить себе у світі, усвідомлює свою унікальність і неповторність. На такому самому високому рівні свого олюднення, дозрівання, людина в змозі поставити перед собою, і неминуче починає ставити питання про сенс свого власного існування. Якщо біологічна природа диктує сенс життя людині своїми зоологічними чинниками, а соціальна природа диктує їй сенс життя самим місцем людини в суспільстві, то духовно-моральна природа вже не має яких-небудь зовнішніх чинників, примусово які диктують людині відповідь на питання про сенс її життя. Тут діють фактори духовного змісту. Це по-перше. А по-друге, вони діють з самого духовного світу людини, – виходять і діють з її власного внутрішнього світу.

Дух – це свобода. У мріях (тобто – в душі) людина, будучи рабом, може бачити здійснення сенсу свого життя в тому, щоб бути царем; будучи малограмотним, – стати великим вченим; будучи калікою – олімпійським чемпіоном з легкої атлетики; будучи уродом, – бачити себе Василюю Прекрасною; безбожником – мріяти про чин єпископа, Папи римського або, навіть, стати самим Господом Богом. А що? На красиву мрію про себе заборони немає! Взагалі, в процесі пошуку сенсу свого життя людина, як правило, хоче стати не тим, чим вона є в даний момент. У пошуках сенсу життя ми завжди тягнемось все вперед і вище. Завжди – вперед, завжди – вище ...

В цілому все можна виділити **основні підходи до природи людини.**

1. Біологізаторський (натуралістичний) підхід. У ньому сутність людини зводиться до природного початку – тобто біологічного тіла, від якого, як вважають прихильники цього підходу, і залежать різні аспекти існування людини. Соціальний та духовний аспекти сутності тут або не розглядаються, або виводяться з біологічного (в індійській філософії школа чарвака, механіцизм філософії Ж. Ламетрі і Т. Гоббса, антропологічний матеріалізм Л. Фейєрбаха).

2. Теологічний (богословський) підхід. Тут сутність людини зводиться до її душі, що розуміється як відображення духовного начала (духу). Душа протиставляється природному початку (тілу), яке вважається гріховним. Соціальний аспект сутності, як правило, не розглядається. Людина є комбінація духу (божественне начало), душі (відображення божественного начала, власне Я людини, її свідомості), тіла (природне начало) (християнська філософія).

3. Соціологізаторській підхід. Сутність людини зводиться до сукупності суспільних відносин. Заперечуючи Л. Фейєрбаха, К. Маркс зазначав, що «сутність особливої особистості становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість». З цим підходом тісно пов'язаний погляд Ф. Енгельса, який вважав, що сутність людини полягає в праці, в здатності працювати, виробляти матеріальні цінності. Людина є розумне біологічне тіло (істота), включене в соціальні відносини, від яких цілком залежить формування і розвиток сутності людини.

Багато хто з екзистенціалістів, включаючи Ж.-П. Сартра та його послідовників, трактують сутність людини як підсумок, результат її існування, як те, що формується в ході індивідуальної діяльності людини, «приреченої» на свободу. Існування людини у них передує її сутності. Цей погляд, правда, поділяється не всіма екзистенціалістами. А. Камю, наприклад, вважав, що сутність людини як певне вихідне начало, виражене в прагненні до свободи, справедливості, любові, прекрасного, присутнє в будь-якому існуванні.

З точки зору екзистенціалістів людина і суспільство протиставлені один одному. Людині, щоб домогтися успіху, розвинути свої якості, здійснювати свою свободу, потрібно боротися з суспільством. Людина в таких умовах, як вважають стосовно до сучасного суспільства також і неомарксистки, знаходиться в стані «тотальної» відчуженості від суспільства, «вічного відчуження» від своєї істинної сутності, від інших людей.

Слід відзначити і підхід Еріха Фромма. Сутність людини розкривається ним як «протиріччя, що корениться в самих умовах людського існування» і проявляється в дихотомії людини і світу, володіння і буття, екзистенціального та історичного, унікального і загального. Конфлікт, стверджує Фромм, «сам по собі є сутність».

4. Соціо-космічний підхід. Сутність людини має три аспекти:

- а) духовний (космічний) – пов'язаний з безсмертним духом;
- б) соціальний – пов'язаний з особистістю людини. Формується в суспільстві завдяки його культурному впливу;
- в) біологічний (матеріальний) – пов'язаний з біологічним тілом людини і природними (інстинктивно-чуттєвими) прагненнями.

Згідно з соціо-космічним підходом, людина складається з біологічного тіла, нижчих енергетичних тіл (оболонок) і вищих енергетичних тіл чи духовних оболонок, які складають духовно-космічний аспект сутності людини. Вони є безсмертними і трансмігрують з однієї матеріальної форми в іншу. Людина не є вищою формою розвитку життя і розуму ні в Космосі, ні на Землі. Розвиток людства спрямовується більш досконалішими духовними істотами, («Старшими братами» людства).

Для сучасного дослідження філософських проблем людини визначальне значення мав XVIII Всесвітній філософський конгрес, що проходив в 1988 р у Великобританії. На ньому прозвучала думка про нагальну потребу критичного аналізу традиційних уявлень про природу людини. Разом з тим, неодноразово наголошувалося, що вичерпне визначення сутності (природи) людини дати неможливо.

У сучасній літературі робиться спроба дати комплексний аналіз людини як соціоприродної, космопланетарної істоти, в якій в єдине ціле об'єднані космічна, біологічна, психічна, соціальна і культурна сторони індивіду.

У космоцентризмі людина розглядається як невід'ємна частина Космосу, який повторює всі її істотні риси. Космос в цих концепціях одухотворений, йому властивий дуалізм душі і тіла, звідси просто пояснюється наявність цих двох начал в людині і їх гармонії. Платон, наприклад, вчив, що саме головне для людської душі наслідувати руху небесних тіл. Вони прекрасно обертаються цілу вічність: завжди однаково, симетрично, гармонійно, без усякого порушення. Такою повинна бути і людська душа.

Теоцентризм пояснює людину як плід божественного створення. Людина образ і подоба Бога. Безсмертна душа людини від Бога. М.Бердяєв писав про релігійне трактування людини: "Християнство звільнило людину від влади космічної нескінченності, у яку вона була занурена у давньому світі, від влади духів і демонів природи. Християнство поставило людину на ноги, зміцнило її, поставило залежно від Бога, а не від природи".

У природоцентризмі людина розглядається як природна біологічна істота, яка нічим від іншої природи принципово не відрізняється. Як людина, так і людське суспільство розвиваються, в остаточному підсумку, за біологічними законами. Свідомість, душа - це один з видів матерії, що вмирає безслідно разом з тілом.

Соціоцентризм. Сутність людини соціальна. Людина - результат суспільних відносин, і в той же час суб'єкт, творець культури. Свідомість людини, її духовна сутність і в історичному, загальнолюдському процесі, і в індивідуальному розвитку проявляються завдяки соціальним факторам: виробничій, практичній діяльності праці і спілкуванні (суспільним відносинам). Ф. Енгельс, писав що праця - це перша основна умова всього людського життя, і притому у такому ступені, що ми у певному сенсі повинні сказати: праця створила саму людину.

В антропоцентризмі людина - головна цінність, ціль світобудови. Усе в світі з'являється для того, щоб була, жила у ньому людина. М. Бердяєв писав, що людина і Космос міряються самотужки як рівні. Пізнання є боротьба рівних по силі, а не боротьба карлика і велетня. Людина лише тому може пізнавати світ, що вона не тільки у світі як одна із частин світу, а і поза світом і над світом перевищує всі речі світу як буття, рівноякісне світу.

ТЕМА 3. Філософські проблеми антропосоціогенезу. Сенс і цінність життя людини.

1. Проблема походження людини.
2. Філософський аналіз проблеми сенсу життя.

1. ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Одна із самих знаменитих дискусій про походження людини відбулася 30 червня 1860 року в Оксфорді. В ній взяли участь біолог і популяризатор науки, друг Ч. Дарвіна Томас Гекслі і єпископ оксфордський Уїлберфорс. Позиція

цього улюбленця оксфордської публіки була дуже близька до сподівань дружини єпископа Вустерського, що писала в одному з листів: "Будемо сподіватися, що це (походження людини від мавпи) неправда, і молитися, щоб це не стало широко відомо!" Засідання Британської асоціації сприяння розвитку науки відбулося в жаркий літній день в Музеї природничої історії. У залі зібралось більше 700 людей, в розкриті вікна виднілися десятки голів тих, хто не зміг проникнути усередину приміщення. Партер заповнили священники і студенти теологічного факультету Оксфорда, які, застосовуючи все своє ораторське мистецтво, розпалювали ненависть публіки до дарвінізму.

Що міг представити Гекслі в ті десять хвилин, які відпущені йому аудиторією, що задихалася від духоти і втоми? Адже неможливо ж розповісти всю велич дарвінської праці!

В фіналі свого виступу Уїлберфорс, купаючись у хвилях успіху, повернувся до Гекслі і голосно запитав: "Хотів би я знати по лінії дідуся чи бабусі ви походите від мавпи?" Захват у юрби не було межі, зал ревів і тряс від оплесків. Але Гекслі прошептавши: "Господь Бог передав дурня мені в руки", вийшов на трибуну. Дарвінська теорія, сказав він, є набагато більшим, ніж простою науковою гіпотезою, оскільки щонайкраще пояснює походження видів. Єпископ же зовсім не розуміється в тих процесах, результати яких даремно хотів привести для спростування дарвінізму. Потім Гекслі урочисто і спокійно заявив, що йому зовсім не соромно мати мавпу своїм предком, "незмірно ганебніше було мати в родичах людину, яка використовує свій великий дарунок для приховання істини. Дискусія про походження людини - одна із самих давніх філософських суперечок.

Всі гіпотези походження людини можна розділити на дві групи

1 група

Природне походження людини з нижчих біологічних істот в силу певних закономірностей:

А) Гіпотеза Дарвіна - людина виникла від вищих приматів в результаті дії біологічних законів.

Б) Трудова теорія антропосоціогенезу – людина виникла від вищих тварин, але на певному етапі біологічної еволюції починають діяти соціальні фактори (праця, мовлення, спілкування), які поступово перетворюються в вирішальні.

2 група

Штучне походження – креаціонізм: людина – результат утворення когось, більше досконалого:

А) Релігійна гіпотеза – Людина – результат (божественного) творіння: образ і подоба Бога

Б) Космічна гіпотеза: – Люди на Землі – прибульці з Космосу, або створені космічними істотами.

1. Антропосоціогенез (антропос – людина, соціо – суспільство, генезис – поява) – процес походження людини як біосоціальної істоти. В цьому процесі

наявна нерозривна єдність двох паралельно триваючих процесів: антропогенезу (формування людини) і соціогенезу (розвитку суспільства), і їх вважають двома сторонами єдиного процесу: спочатку почався антропогенез, а потім, коли людина сформувалася в своїх основних біологічних рисах, починається власне процес соціогенезу. З причин, що сам процес антропосоціогенезу фактично завершився на наш час, ми не маємо можливості спостерігати його безпосередньо, тому нам залишається лише один шлях пізнання цього явища – аналіз наявних і здобутих наукою (соціальною антропологією, археологією, психологією та ін.) даних. Такий аналіз визначається саме як теоретичний.

Теорія – сукупність виводів та висновків, що відображає об'єктивно існуючі відносини і зв'язки між явищами об'єктивної реальності. Теорії особливо часто протиставляється.

«Практика» – поняття, яке використовується в широкому сенсі для позначення будь-якої дії, на відміну від теорії, яка не є дією. Класичним прикладом відмінності між теорією і практикою проявляється в медицині: медичні теорії і теоретизування намагаються зрозуміти причини і характер здоров'я і хвороб, а практична сторона медицини намагається зробити людей здоровими. Ці дві речі пов'язані, але можуть бути незалежним, тому що дослідження в області охорони здоров'я можливі без лікування конкретних пацієнтів, і можна вилікувати пацієнта, не знаючи, як діють ліки. У сучасній науці термін «теорія», або «наукова теорія» використовується для узагальнення емпіричних явищ, здійснене за науковим методом. Такі теорії переважно описані таким чином, що будь-який науковець, що є фахівцем у певній області науки, може зрозуміти, перевірити, і верифікувати або «фальсифікувати» їх. У науці проводиться межа між теорією і гіпотезою, тобто теорією, що не вважається задовільно випробуваною або доведеною.

Джерела теорії антропосоціогенезу. Для формування теорії антропосоціогенезу існують наступні джерела:

- 1) етнографічні (вивчення традиційно-побутової культури народів);
- 2) археологічні (в тому числі й експериментальна археологія);
- 3) антропологічні (одонтологія, скелетні останки, расознавство);
- 4) лінгвістичні (мовні; прямі і опосередковані), писемні (не раніше IV тис. до н.е.);
- 5) природничі (геологія, географія, кліматологія, зоологія та ботаніка, дендрологія, система позитивно-виробничих знань – обробка каменю, металу, гончарство, скотарство і землеробство, астрономічні уявлення, методи датування – радіовуглецевий та калієво-аргоновий).

Паралельно з терміном антропогенез в науці використовується ще один термін – гомінізація (від латин. homo – людина), під яким розуміється процес олюднення мавпи – від появи перших специфічно людських особливостей до виникнення виду людини розумної (Homo Sapiens).

Це комплексний феномен, який включає: 1) розвиток прямоходіння; 2) прогресивне перетворення мозку та особливо його еволюційно найпізнішої ділянки – неокортексу; 3) адаптацію руки до трудової діяльності; 4) зміни зубочелюстного апарата; 5) формування членороздільної мови; 6) формування

концептуального мислення, свідомості, інтелекту; 7) перебудову онтогенезу (індивідуального розвитку організму людини з моменту утворення ембріону до природної смерті); 8) розвиток соціальної організації, матеріальної культури тощо.

До основних питань антропогенезу відносяться: 1) місце (прабатьківщина) і час появи найдавніших людей; 2) безпосередні предки людини; 3) основні стадії антропогенезу; 4) рушійні сили антропогенезу на різних його етапах; 5) співвіднесення еволюції фізичного типу людини з історичним прогресом його культури; 6) співвіднесення розвитку первісного суспільства з розвитком мови. У біологічному розумінні антропогенез являє собою тривалий в історичному вимірі процес адаптації людини і її ранніх форм до середовища. Він відбувався таким чином, що місцеві архаїчні і вузькоспеціалізовані форми гомінід час від часу замінялися прийшлими формами, котрі були менш спеціалізовані, але володіли більшим потенціалом для подальшого розвитку. Як наслідок, сучасна людина виявилася найнеспеціалізованим організмом на Землі, але йому вдалося заселити всі екологічні ніші, зберігши свою видову єдність.

Гіпотези про природне походження людини підтверджені рядом наукових фактів:

а) людина схожа на вищих тварин (структурою білка, способом розмноження, структурою внутрішніх біологічних і фізіологічних процесів і т.п.);

б) в онтогенезі (індивідуальній появі) людина повторює філогенез (історію становлення тваринного світу і людства); в утробі матері з одноклітинної істоти плід проходить всі стадії розвитку (буває схожий на рибку, на пташку і т.д.);

в) археологами, палеонтологами знайдені останки і сліди істот, які займали проміжну позицію між тваринами і людиною (рамапітеки, австралопітеки, неандертальці та ін.).

В сучасній науці існують і заперечення проти цих гіпотез. Одне з них: такий величезний якісний стрибок, як поява із тварин людини, не міг відбутися так швидко навіть із погляду законів біологічної еволюції (процес антропосоціогенезу йшов за різними даними від трьох до п'яти мільйонів років). Останнім часом, щоправда, цей аргумент руйнується "радіаційною" версією, яка стверджує, що високий радіаційний фон в свій час вплинув на швидкість мутацій і процес пішов швидше.

Космічна версія не знімає повністю, але лише ускладнює проблему походження людини; якщо людина створена космічними істотами, то звідки взялися вони?

Питань на сьогоднішній день більше чим відповідей. Це ще раз підтверджує думку багатьох філософів про те, що людина це найбільша таємниця. І нам, мабуть, необхідно піти по зразку Діогена давньогрецького філософа, який ходив вдень по площах Афін зі смолоскипом ("вдень із вогнем") і пояснював своє дивне поведіння словами: "Шукаю людину!"

2. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СЕНСУ ЖИТТЯ

Серйозну розмову про сенс життя хочеться почати з невеликого уривка з повісті Михайла Анчарова "Козу продам":... Цікаво, що робить мисливець коли в нього скінчилися патрони? ... Він іде додому запасатися.

А що робить мисливець, коли дичина скінчилася? Він чекає, поки вона знову розплодиться. А навіщо мисливець взагалі б'є дичину? Він її потім їсть. А навіщо він її їсть? Ну, там калорії всякі, вітаміни... Те, це... А не може він зробити що-небудь таке, щоб не треба було щораз ходити на полювання? Може, набити дичини стільки щоб в один раз не з'їсти. А зберігати її як, адже дохла дичина починає розкладатися, якщо її відразу не з'їли. А хочеться свіжатинок! Він починає зберігати її в льоді.

Але це можна досягти тільки в Арктиці. А на півдні?

А на півдні він рано або пізно винаходить холодильник. Пускає його в продаж... Холодильник працює від електрики. Людина будує гідроелектростанцію і все таке... І навіть атомну станцію.

І вся ця промисловість, і все це добро, яке він знайшов, вимагає нової промисловості і нового добра. Інакше все розвалиться. І м'ясо, навіть в холодильнику, протухне. І вся промисловість, вся ця армада добра і організації, армада влади і озброєння, армії, війни все це тільки для того, щоб м'ясо не протухнуло... Це називається культура. Цивілізація. І все це прогресивно йде туди, де ні води, ні повітря. І де нічого не залишається, щоб всю цю культуру обговорити.

Що робить мисливець, коли в нього скінчилися патрони? Іде додому запасатися. А коли скінчилася дичина? Чекає, поки вона розплодиться заново. А коли скінчиться мисливець?

Залишається термодинаміка. І захоплюючі моральні цінності, які нікому не знадобляться...

Для чого людина народжується і живе?

Чи є сенс в її земному існуванні?

Чи варто жити, якщо не минеш своєї останньої години на Землі?

Чи потрібно дотримуватися законів, тримати себе в "рамках", якщо живеш один раз?

В цих і інших подібних питаннях піднімається діалектика людської душі, вони є філософським і емоційно-психологічним стрижнем людської природи.

Це фатальні питання. На них не просто відповісти, іноді не можливо, але на них не можна не відповідати. Відповідь на них не знайдеш у книжках, не попросиш поради їх треба вистраждати, пережити, прожити.

"Але чи почують наші діти, ставить запитання Е. Фромм, голос, який скаже їм, куди йти і навіщо жити? Якимось чином вони відчують, як і всі людські істоти, що життя повинно мати сенс, але в чому він полягає? Адже не в протиріччях же він, не в лукавстві і у цинічній покірності, що зустрічається на кожному кроці? Вони тягнуться до щастя, істини, справедливості, любові, відданості; але чи можемо ми відповісти на їхні питання?"

Ми настільки ж безпомічні, як діти. Ми не знаємо відповіді, тому, що навіть забули, що існує таке питання. Ми удаємо, начебто наше життя має

надійний фундамент, і не звертаємо увагу на гноблячі нас занепокоєння, тривоги, збентеження"

Це глибоко особисті питання. Людина навіть сама собі боїться їх задавати; тим більше обговорювати з іншими. Лев Толстой в "Сповіді" пише, що для нього подібні питання були спочатку хвилинними "зупинками в житті" потім це проходило, і життя тривало, як і колись. Потім зупинки тривали все довше і відбувалися всі частіше. Філософ у цьому зв'язку приводить таку алегоричну східну притчу: "Людина в житті подорожанин, захоплений в степу розлотованим звіром. Рятуючись від погоні, він кинувся в безводний колодязь. На дні колодязя подорожанин побачив дракона, готового його зжерти. Нещасний схопився за гілки дикого куща, який росте в колодязі. ... Але руки його слабшали, він був на грані загибелі. До того ж виявилось, що дві миші - чорна і біла підточують кущ із двох сторін.

Людина відчула свою швидку загибель, і все-таки поки вона висіла, людина знаходила краплі меду на листях куща і лизала їх". Так і я, говорив Л. Толстой, тримаюся за гілки життя, і це не байки, а правда. Дивно, що людина живе і не бачить цього.

Питання про сенс життя – філософське питання.

Людину, яка задала його собі (незалежно від форми відповіді), можна з повним правом назвати Особистістю. Людина тим і велика, що вона не просто живе, не просто діє, але і задається питанням: для чого вона це робить, замислюється над вищим змістом того, що відбувається довкола неї. Замислюючись над сенсом життя, людина періодично оцінює і переоцінює свої справи, плани, свої відносини з навколишніми. Людина, яка не замислюється над сенсом життя подібна до некерованого човна, що пливе за течією ріки. Відома філософія обивателя: "день пройшов і, слава Богові!"

Питання про зміст і мету життя наднормативні засоби моральної регуляції. З їх допомогою всі нормальні приписи одержують тлумачення з погляду їх духу, а не букви, відкривається можливість їх творчого застосування.

Але хоч і не можна підглянути і підслухати відповіді на ці особисті питання, все-таки корисно звертатися до духовного досвіду людства; до думки тих людей і книг, які ти вважаєш своїм духовними наставниками.

Демокріт і Епікур вищим благом і метою життя вважали задоволення і насолоди; при цьому малися на увазі розумні задоволення, які ведуть до тілесного здоров'я і незворушності духу. Жити погано нерозумно, непомірковано і нечесливо – значить... не погано жити, але повільно вмирати, – вчив Демокріт.

Сократ переконував своїх учнів, що сенс життя не зводиться до задоволення безпосередніх потреб людини, є і більш висока мета добро, шлях до якого вказує розум.

Христос говорив своїм учням: "Не збирайте собі скарбів на землі, де моль і ржа споживають і де злодії підкопують і крадуть; але збирайте собі скарби на небі, де ні моль, ні ржа не винищує і де злодії не підкопують і не крадуть. Тому що, де скарб ваш, там буде і серце ваше." [Евангелие от Матфея 6:19, 20, 21].

Гегель бачив сенс життя людини в тій справі, яку вона повинна і може здійснити і з користю для суспільства і з інтересом для себе.

Карл Маркс в випускному гімназичному творі: "Міркування юнака при виборі професії" писав: "Головним керівником, який повинен нас направити при виборі професії, є благо людства, наше власне вдосконалювання. Не слід думати, що обоє ці інтереси можуть стати ворожими.

Якщо людина трудиться тільки для себе, вона може, мабуть, стати знаменитим вченим, великим мудрецем, чудовим поетом, але ніколи не зможе стати істинно досконалою і великою людиною.

Історія визнає тих людей великими, які, трудячись для загальної мети, ставали шляхетнішими; досвід звеличує як самого щасливого, того, хто приніс щастя найбільшій кількості людей...

Якщо ми обрали професію, в рамках якої ми найбільше зможемо трудитися для людства, то ми не зігнемось під її тягарем, тому що вона жертва в ім'я всіх; тоді ми відчуємо не жалюгідну, обмежену, егоїстичну радість, а наше щастя буде належати мільйонам, наші справи будуть жити тоді тихим, але вічно діючим життям, а над нашим прахом проллються гарячі сльози шляхетних людей".

Лев Толстой писав, що люди захоплюються самим процесом життя, замість того, щоб подумати про те, навіщо жити. Вони думають лише як краще влаштувати своє життя. Життя подібно "санкам" котить їх у прірву із крижаної гори. А вони дорогою у своїх санках сперечаються і сваряться про те, що один іншому не дає сісти спокійніше і бруднить йому одяг.

У трактаті "Шлях життя" Л.Толстой дає градацію життєвих орієнтирів.

Перша стадія становлення людини його тваринна природа: людина живе для задоволення потреб свого тіла.

Друга стадія людина живе заради поголосу, людських суджень.

Третя стадія піднімає людей над світом пристрасті і думок. Це духовне життя.

"Зміст і цінність життя варто шукати не в фізичних radoцax і насолодах, не в діяльності по благоустрою життя, оскільки це є не щирим життям, а тільки напівсвідомим. Зміст розвитку в духовних потребах і моральному самовдосконаленні. Складна, кипуча діяльність людей з їх торгівлею, війнами, шляхами сполучення, з наукою і мистецтвом по більшій частині є тільки тиснява збожеволілої юрби біля дверей життя, але не саме життя.

В моєму житті і моїй професії, особливо, завжди вчителями були і студенти теж. Кожне нове покоління студентів мене чому-небудь вчило. Думаю, читачеві будуть цікаві їх міркування про сенс життя. Ось кілька фрагментів філософських творів на тему "Зміст людського буття".

"... В чому сенс життя? Ну і проблему ви мені задали, я ж не філософ, а студент. Лінь думати, а прийдеться... У чому сенс життя? Над цим питанням людина починає замислюватися, коли виходить на стежку дорослої людини. Напевно, жодне людське життя на Землі, не проходить безвісти, адже людина це творець!"

"... Сенс життя це таке складне питання, що відповісти на нього дійсно усвідомлено вдається років в шістдесят. Тому я відповім словами відомого вам поета: "Я живу, щоб мислити і страждати..."

"... Якщо серйозно подумати, у чому сенс життя, можна зійти з розуму. Це настільки не пізнавано, що в голові не укладається. Може сенс життя людини полягає в його мріях?"

"... Наше життя набір випадків, позбавлених усякого змісту".

"Для мене сенс життя звільнитися від чужих думок. Адже ми на всі 100\% складаємося із чужих ідей, думок, вчинків. Що ми насправді? Може, зробивши це, глянеш на світ і побачиш сенс або ще щось, а поки голова не твоя, думки в ній не твої, то і сенс у ній не твій. А природа і душа її не обдуриш, якщо вона ще жива вона розуміє, що все не те і не так..."

"... Якщо життя обмежити періодом від народження до дошки То сенсом будуть два рядки: "Щоб бажання наші збігалися с нашими можливостями".

"... Живу одним днем. Пливу за течією долі. Що судилося, того не уникнути... У наш час кожен сам за себе. І всі живуть за законами вовчої зграї: виживає найсильніший... Можна зробити висновок: все, що тут написано, просто марення егоїста. Самокритично але факт!"

"... Сенсом життя може бути досягнення гармонії, у першу чергу із самим собою, потім з навколишнім світом".

"... Я представляю наше життя як якийсь випробування з неба. Не хочеться вірити, що ти біологічна маса зі смертною душею. Я хочу прожити так, щоб після того, як я вмру, про мене не думали погано і залишилася пам'ять. Адже якщо людину пам'ятають після смерті, вона продовжує жити на Землі ... "

"... Людина повинна розвиватися у всіх напрямках, прагнути до вершини людського "Я", повинна бути піддана усіляким випробуванням на міцність ... Сенс життя – ідеалізована модель, яка піддана випробуванням, повинна бути гнучкою; що вона трансформується для того, щоб жодної елементарної складової часточки не випало. І нескінченно при всіх цих якостях, людина йде нагору до щирого щастя, пізнанню істини, пізнанню себе і спорудженню свого "Я"."

"... Сенс життя складається в мені. Я це яскраве трактування сенсу життя."

"... Сенс життя в удосконаленні самого себе з надією тим самим змінити світ на краще. Чи є що-небудь вище, ніж втілити себе, свої думки в щось?"

"... Тепер я вже великий і сиджу, пишу цей твір в другий раз, уже приблизно знаю мій подальший сенс життя, куди входить наступне:

а) успішне закінчення інституту і отримання диплома; б) влаштування на вигідну для мене роботу; в) створення благополучної сім'ї (дати своїм дітям пристойне майбутнє); г) забезпечення себе в старості, щоб потім, сидячи біля каміна, укутавшись пледом і обпершись рукою на свого вірного фокстер'єра, ще раз поміркувати про сенс мого життя: "А щоб я ще міг зробити в своєму житті корисного для себе або для суспільства в якому я живу?"

"... Сенс життя полягає в теперішній і сильній любові... Бог дав людині право на щастя дарунок любові, який люди отримали безоплатно і життя без

любові не має сенсу. Любов повинна виявитися у всіх її кращих формах любов до Бога, до природи, до людей, до світу, в якому живе людина...".

"... В чому сенс життя? Однозначно відповісти не можна, але я все-таки спробую. Жити!!! Нам природою дана така честь, як жити на цій чудовій планеті, з такими прекрасними людьми, створити що-небудь на благо суспільства, самоствердитися довести, що ти "не ликом шитий", показати, чому ти навчився, що зрозумів, і що можеш залишити дітям, онукам, нащадкам,...людям, тебе оточуючим".

"... Людина повинна знайти ланку, яка зв'язує шлях до істини із самою істиною... І ця ланка перебуває в нас самих. Більше того, я майже впевнена, що це тут, на поверхні; але в натурі людини закладено не бачити того, що поруч, вона завжди прагне до більш складного, вважаючи, що тільки в складному може знайти необхідне. Ми прагнемо до нових знань, ми шукаємо відповідь у сьогоденні, зариваємося в минуле, заглядаємо в майбутнє. Але відмітимо, що найбільш близько підходять до відповіді ті, хто шукає, насамперед, у собі...".

ТЕМА 4. Людина у світі культури

1. Людина і культура. Структура культури.
2. Функції культури. Традиції і новації в культурі.

1. ЛЮДИНА І КУЛЬТУРА. СТРУКТУРА КУЛЬТУРИ

Поняття культури. Слово "культура" похідне від латинського "cultura" (обробіток, догляд, розвиток) і спочатку означало у Стародавньому Римі обробіток землі, працю землероба. Але надалі це слово почало вживатися в іншому, переносному значенні – "освіченість", "вихованість". У римського мислителя Ціцерона вже зустрічається поняття "культура душі", він вважав, що філософія є "культурою розуму". Отже, за Ціцероном, філософія є культурою тому, що як і у випадку із землеробством, обробляє розум для його удосконалення. Важливою тут є думка, що культура, з одного боку, є діяльністю по перетворенню людиною природи (землеробство), а з другого – засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму (філософія). Розглядаючи ораторське мистецтво як найбільш повний вияв культури, Ціцерон вбачав у ньому засіб звеличення, самоутвердження людини – культура розвиває людину, і в цьому, на думку римського філософа і державного діяча, полягає її головна функція.

Отже, майже одразу поняття культури більшою мірою вказувало на вміння і майстерність, які виявляє людина у своїй діяльності, а також на процес виховання "культури душі".

Широко вживаним поняття культури стає в епоху Просвітництва, коли культура тлумачиться і як штучне, породжене людською діяльністю перетворення природи, і як вищий прояв людського буття, пов'язаний передусім з людським духом. Саме від просвітників XVIII ст. йде протиставлення "культура – натура", тобто "культура – природа". Поняттям культури позначалися у той час всі досягнення духовної культури людей,

передусім наукові знання, мистецтво, моральна досконалість і все те, що називали тоді освіченістю.

Наприкінці XIX – у XX ст. більшість видатних мислителів наголошують на людинотворчому характері культури. Вона розглядається як прояв особистісної самореалізації людини, вираз її суспільної цінності, творчості, як людський спосіб освоєння світу і життя в ньому, як людська діяльність та її результати, як саморозвиток людини через діяльність. Отже, оскільки культурою у людській діяльності є те, що відрізняє свідому доцільну діяльність людини від інстинктивної діяльності тварин, культуру в найзагальнішому розумінні можна визначити як загальну характеристику людського буття, як надбіологічне, надприродне явище, яке визначає міру людяного в людині, характеризує її розвиток як суспільної істоти. Але й на сьогодні серед фахівців немає загально визнаного розуміння як походження культури, так і її визначення.

До основних концепцій походження культури відносять: діяльнісну – культура як процес і результат людської діяльності; ціннісну – культура розуміється як система цінностей, їх набуток; теологічну, пов'язану з релігійним трактуванням походження культури; ігрову, адже гра є різновидом людської діяльності.

Стосовно визначення поняття культура можна констатувати найрізноманітніші підходи, яких у літературі величезна кількість. Адже до вивчення явищ культури звертаються такі науки, як археологія, етнографія, соціологія, етика, естетика, історія. Сьогодні налічується близько 500 визначень культури. І в цьому немає нічого дивного – культура є явищем складним і багатогранним, звідси – багатоманітність її визначень.

Спробуємо класифікувати ці визначення культури, адже філософія шукає шляхи до загального, всеохоплюючого розуміння культури. Серед визначень культури досить чітко проглядаються три основних підходи.

Емпіричний, описовий підхід, згідно до якого культура є сукупністю, результатом всієї людської діяльності, тобто сумою всіх речей і цінностей, з яких складається цей результат.

Аксіологічний, тобто оціночний підхід, за якого “культурність” і “некультурність”, отже, і рівень культурності, оцінюється співставленням з певним еталоном. За такого підходу оцінки мають відносний і довільний характер: євроцентризм стає мірою культурності всіх останніх регіонів, не враховується те, що культура є пристосовництвом до конкретного середовища, як природного, так і соціального.

Діяльнісний підхід розглядає культуру як специфічно людський спосіб діяльності, “позабіологічний” за своєю сутністю. Але культура є не самою діяльністю, а тим способом, яким здійснюється ця діяльність. Саме діяльнісний підхід до розуміння культури починає переважати у сучасній науковій літературі.

Отже, під культурою традиційно, у широкому розумінні визначається сукупність матеріальних, практичних і духовних надбань суспільства які відображають рівень його історичного розвитку, втілюються в повсякденній

діяльності людини, знаходять відображення у її соціальних, моральних, естетичних та інших характеристиках.

У вулчому розумінні культура – це сфера духовного життя суспільства. Вона охоплює собою систему освіти, виховання, духовної творчості, включає в себе ті установи й організації, які забезпечують означені процеси: школи, вузи, музеї, театри, бібліотеки, інші культурні заклади, а також творчі спілки тощо.

Нарешті, поняттям культура часто позначають рівень вихованості й освіченості людини, рівень оволодіння нею тією чи іншою сферою знань та діяльності. У цьому випадку фіксуються якості людини, спосіб її поведінки, ставлення до інших людей, до праці тощо. Адже основою культури є людяність, гуманізм; її гуманістичний характер реалізується через всебічний розвиток людини, виявлення її сутнісних сил і здібностей.

Важливим і принциповим питанням дослідження культури є осягнення сутності всього феномена суспільного життя, осягнення джерела походження культури – суспільної праці, засобами якої людина перетворює природу і саму себе, створює свій власний, відмінний від природи духовно-предметний світ, розгортає у ньому всі свої життєві процеси. Культурою у цьому розумінні вважається все, що створене творчою людською діяльністю людини для людини, для її розвитку, все, що ввійшло у практику як загальнолюдське надбання, що сприяє утвердженню і вияву людського в людині і суспільстві. Культура є, таким чином, штучно створеною людиною другою природою, надбудовою над першою, “живою природою”, створеним людиною світом.

Таким чином, культура – це художні полотна і архітектурні споруди, наукові досягнення та освіта, результати матеріального виробництва і мораль, поетична творчість і вихованість людини. Це також спосіб і результат самоствердження людини у всіх сферах суспільного життя.

Все ж те, що суперечить гуманізму, людяності віднести до культури неможливо. Подібного роду явища, відносини, процеси, поведінку називають “антикультурою”. Вона є проявом і результатом дегуманізації людських відносин, відходу чи навіть відмови від загальнолюдських цінностей, пріоритетів, втрати сутнісних моральних орієнтацій, що базуються на розумі, вірі, справжньому людинолюбстві. Відомо, що злодійству, брехливості, наркоманії, алкоголізму всі народи дають негативне оцінку, розглядають їх як антицінності, антикультуру.

Структура культури. Загальноприйнятим є розмежування культури на матеріальну та духовну. У загальнокультурному розвитку людства основне, визначальне значення має матеріальна культура – досягнення, які виражають головним чином рівень освоєння людиною сил природи. Вона охоплює всю сферу матеріально-практичного існування і розвитку людей, всю сферу їх безпосереднього впливу на природу.

Відомо, що у процесі своєї діяльності люди створюють матеріальне багатство суспільства, яке включає в себе як засоби праці (інструменти, верстати, машини тощо), так і засоби індивідуального споживання (одежа, помешкання, побутові речі та ін.). Обидва ці види матеріального багатства суспільства утворюють речові елементи матеріальної культури, її предметну

форму існування. Найважливішим показником матеріальної культури є знаряддя праці, які в нашу епоху все більшою мірою стають матеріалізованим втіленням досягнень науки. Тому матеріально-технічний розвиток суспільства є реальною основою прогресу в сфері матеріальної культури. Поряд із знаряддями, засобами праці найважливішою частиною матеріальної культури є засоби споживання. Зазвичай сферу індивідуального споживання називають сферою побуту на відміну від безпосередньо виробничої сфери.

Таким чином, матеріальну культуру можна поділити на культуру праці (засоби праці) та культуру побуту (засоби споживання). Адже без ретельного вивчення одягу, житла побутових речей не можна сформулювати правильне уявлення про культуру того чи іншого народу, про рівень його розвитку в різні епохи. Засоби споживання характеризують не тільки те, що споживає людина, але і як вона споживає, наскільки розвинуті, багаті, “олюднені” її потреби, адже багатство і багатоманіття потреб, засоби їх задоволення є суттєвою стороною культурного обличчя людини. Але матеріальна культура існує не лише у вигляді вже названих засобів праці і засобів споживання, тобто у чисто предметній формі. Вона включає в себе реальні здібності, навички, знання, які застосовуються у процесі матеріального виробництва. У цьому розумінні часто говорять про “культуру праці” різних історичних епох. Рівень матеріальної культури виражається і в інших матеріальних елементах суспільного життя: оброблених людиною предметах природи (земля, вода, поля, сади), предметах побуту, науковому, медичному, навчальному обладнанні та приладах тощо. Досягнення у сфері матеріальної культури нерозривно пов’язані з рівнем духовного розвитку людей, тому не випадково археологи та етнографи на підставі вивчення пам’яток матеріальної культури роблять висновки щодо рівня духовної культури тієї чи іншої епохи, країни, народу. Якщо матеріальна культура є результатом матеріальної діяльності людей, то духовна культура – результат духовної діяльності. Вона відображає досягнення, які показують рівень і глибину пізнання природи і суспільства, ширину світогляду, втілення в суспільне життя ідей і знань.

До структури духовної культури суспільства включені такі основні елементи:

– явища сфери суспільної свідомості, тобто політична культура, світоглядна культура (філософські, політичні, соціальні та інші ідеї і погляди людей), моральна культура (норми поведінки, “культурні форми спілкування”, культура почуттів), естетична культура (література і мистецтво, художнє конструювання, технічна естетика), а також науково-технічна творчість.

Ці цінності закріплюються у поглядах та вчинках людей, звичаях і традиціях, у творах літератури та мистецтва.

Такі явища духовного життя людей, як мова, мислення (логіка) – також характеризують духовну культуру суспільства. Звільнення людських почуттів та характеру від так званого “зоологічного індивідуалізму”, вміння володіти своїми почуттями і настроями є також суттєвими елементами духовної культури.

– Різні соціальні інститути й організації, які здійснюють духовне виробництво, регулюють і спрямовують культурно-історичний процес у відповідності з політикою держави.

– Матеріально-технічна база духовної культури, яка використовується для виробництва і поширення досягнень культури серед населення (окремі галузі промисловості – поліграфічна, паперова; книговидавництво, театри, музеї, палаци культури, бібліотеки, а також засоби зв'язку, масової інформації тощо).

Духовна культура, таким чином, є вищим проявом і спрямовуючим чинником у системах цілісної людської культури, оскільки саме вона орієнтує, мотивує, формує, визначає, надає сенсу всім сферам діяльності людини, в тому числі сфері матеріального виробництва. Саме духовна культура є тим, що культивує гуманність сутнісних сил людини – почуттів, розуму, волі, освітлюючи їх вищими духовними цінностями: добром, правдою, красою та любов'ю, яка є вищим проявом і реалізацією духовної людини.

Отже, культура як феномен суспільного життя є результатом суспільної діяльності, засобами якої практично і духовно людина перетворює світ і саму себе, створюючи свій власний, надприродний світ, у якому вона живе. Людський світ величезний, строкатий і різноманітний – політика, економіка, релігія, наука, мистецтво тощо. Всі сфери людської діяльності переплетені і впливають одна на одну. Кожна сфера є відображенням інших. Політична культура в себе найкращі способи політичного вибору і дії, цінності та ідеали політичної перебудови суспільства, оптимальні форми суспільних взаємовідносин людей у процесі взаємного узгодження їх інтересів тощо. У моральній культурі фіксується досягнутий суспільством рівень уявлення про добро, зло, честь, справедливість, обов'язок тощо. Ці уявлення, норми регулюють поведінку людей, характеризують соціальні явища. Засвоюючи моральні погляди і принципи, людина перетворює їх у моральні якості і переконання. Естетична культура суспільства включає в себе естетичні цінності (уявлення про прекрасне, величне, трагічне тощо), способи їх створення і споживання. Особливість естетичного сприйняття полягає у тому, що люди, їх вчинки, продукти діяльності, явища природи сприймається перш за все чуттєво, у їхній зовнішній виразності.

Найважливішого значення сьогодні набуває екологічна культура. Драматична ситуація, яку переживає сучасне людство, багато в чому зумовлена катастрофічними змінами, які відбуваються у природі в результаті людської діяльності. Вона включає в себе нові цінності і способи виробничої, політичної та іншої діяльності, спрямовані на збереження планети як унікальної екологічної системи. Крім цього, існує багато інших видів культури: економічна, наукова, релігійна, трудова, побутова та ін., які відображають різні форми людської життєдіяльності. Важливою є також культура спілкування, органічно пов'язана з культурою мислення, почуттів, мови тощо.

Поділ культури на матеріальну та духовну здається самоочевидним. Зрозумілим є й те, що предмети цих культур можна використовувати по-різному. Знаряддя праці і твори мистецтва, наприклад, слугують різним цілям.

Такі відмінності між матеріальною та духовною культурою дійсно існують. Але разом з тим і та, й інша є культурою, яка включає в себе матеріальне і духовне у їх єдності. Адже у матеріальній культурі закладене формуюче її духовне начало, оскільки вона завжди є втіленням ідей, знань, цілей людини; продукти ж духовної культури завжди втілені у матеріальній формі, і завдяки цьому вони можуть існувати, передаватися від покоління до покоління. Все це дає підстави говорити про культуру як таку, незалежно від її поділу на матеріальну та духовну. Такий відхід зводиться не до розмежування цих культур, а до визнання їх органічного зв'язку з розвитком всього суспільства.

Визначається також певна типологія культур. Так, наприклад, виділяють національну (українську, російську, німецьку та ін.) культуру; культуру певних соціальних груп чи класів. Загальноприйнятим є виділення певних культурних епох: антична культура, культура Середньовіччя, епохи Відродження; ті чи інші форми культури: політична, соціальна, правова, економічна, екологічна, етнічна, моральна, фізична і т.д. Можна зустріти в літературі і поділ культури на своєрідні культурні пласти чи підрозділи, наприклад, масова культура, елітарна, молодіжна та ін., або ж офіційна культура.

На початку ХХ ст. в Європі склалися дві різні форми культури. Вишукане мистецтво, літературу, яку створювала й сприймала еліта, вважали високою культурою. Фольклор (легенди, міфи, пісні, казки, вертеп), автором якого був простий люд, називали народною культурою. У ті часи продукти як високої, так і народної культури здебільшого призначалися для певної аудиторії. З появою радіо, телебачення та інших засобів масової інформації межа між двома колись відокремленими культурами поступово зникла. На базі двох культур виникла одна велика масова культура.

Метою масової культури є інформування населення (тобто “мас”) про можливості культури, її мову, про навички, які необхідні для сприйняття мистецтва, але вона не може замінити “причасність” людей до високої, так званої елітарної культури. Адже до культури тягнуться мільйонні маси народу. Негативний же сенс такої культури заключений у тому, що здебільшого не масам надається можливість піднятися до рівня справжньої культури, а, навпаки, сама культура, орієнтуючись на примітивні смаки окремих відсталих прошарків населення, занепадає: спрощується і деформується до рівня примітивізму – масі пропонується щось сіре, або навіть безглузде (на жаль, цього не уникнула й сучасна Україна).

Культура особистості. Як уже відмічалось, біологічно людині дається лише організм, який має певні задатки, можливості тощо. Оволодіваючи існуючими у суспільстві нормами, звичаями, прийомами і способами діяльності, людина освоює й змінює свою культуру. Отже, міра її причетності до культури визначає міру її суспільного розвитку, міру людського в людині.

Особливе місце у світі культури займають її морально-етичні та естетичні аспекти. Мораль регулює життя людей у різних сферах – у побуті, сім'ї, на роботі, в політиці, науці та ін. В моральних принципах і нормах відкладається все те, що має всезагальне, тобто загальнолюдське, значення, що складає культуру міжлюдських відносин. Є універсальні, загальнолюдські уявлення про

добро і зло (наприклад, такі, як “не вбий”, “не вкради” та інші, зафіксовані в Біблії). Є групові, історично обмежені уявлення про те, що погане і що гарне. У будь-якому випадку практика міжлюдських стосунків осмислюється через добро, благородство, справедливість. Естетичне ставлення людини до дійсності має всеохоплюючий характер, адже краса, прекрасне, гармонійне, витончене – всі ці цінності людина знаходить і в природі, і в суспільстві, і в інших людях. Тому естетичне сприйняття, естетичне переживання, естетичні смаки притаманні кожній людині, хоча безсумнівним є те, що ступінь розвинутої, досконалості естетичної культури у різних людей різний. Історично змінливим є й ідеал краси. Але у будь-якому суспільстві існують певні норми естетичної, моральної та інших видів духовної культури. Ці норми є тим невидимим каркасом, який скріплює суспільний організм у єдине ціле.

Отже, людина, “входячи у суспільство”, тобто соціалізуючись, засвоює культурні норми як певні взірці, правила поведінки та дії. Ці норми формуються, утверджуються вже в буденній свідомості суспільства, тому велику роль відіграють у їх виникненні традиційні і навіть несвідомі моменти. Звичай і способи сприйняття формуються тисячоліттями і передаються від покоління до покоління як соціальна естафета. У переробленому вигляді культурні норми втілюються в ідеології, етичних та релігійних вченнях, входячи у структуру світогляду людини.

Зокрема, моральні норми виникають у самій практиці масового спілкування людей, щоденна виховуються силою звички, громадської думки, оцінок близьких нам людей. Згадаймо, що маленька дитина за реакцією батьків, дорослих членів сім’ї розуміє межі того, що “можна”, а чого “не можна”. Величезну роль у формуванні норм культури і їх засвоєнні відіграють схвалення і осудження, які виражають оточуючі, а також сила особистого і колективного прикладу, наочні взірці поведінки – чи вони описані у словесній формі, чи у вигляді взірців поведінки.

Нормативність культури підтримується у процесі міжособистісних взаємостосунків людей і в результаті функціонування різноманітних соціальних інституцій. Величезну роль у передачі духовного досвіду відіграє система освіти. Людина, яка вступає у життя, засвоює не тільки знання, а й принципи, норми поведінки, сприйняття, розуміння і відношення до оточуючої дійсності.

Культура особистості є мірою соціальності людини. Яка людина, така і її культура. Вона характеризується в поняттях рівня культури, її наявності чи відсутності. Ця культура може бути більш-менш систематизованою чи “мозаїчною”, складаючись під впливом багатьох розрізнених чинників. Людина – не тільки творіння культури, але й творець культури. Особистість є культурною настільки, наскільки вона засвоює і реалізує у своїй життєдіяльності вищі цінності суспільства, перетворює їх у своє внутрішнє духовне надбання. Отже, людину можна сприймати, розуміти не по тому, які у неї судження про культуру, а по тому, як вона особисто реалізує ці уявлення практично.

Таким чином, культура є явищем, яке розкриває сутність, природу, життєдіяльність людини. Поза людиною у відриві від неї культура просто не

існує. Особистість повинна мати в сучасному суспільстві високу культуру мислення, у формуванні якої визначальна роль належить філософії.

Інтелегентна людина (а це не обов'язково інтелегент за соціальним станом) є носієм культури почуттів – найменш керованої сфери свого внутрішнього світу. Адже володіння наукою і мистецтвом управління емоціями і почуттями має для людини виключне значення.

У нашому українському суспільстві на сьогодні особливо актуальними є проблеми формування політичної культури – культури громадянина, культури демократії взагалі; економічної культури, перш за все культури ринкових відносин; подолання правового нігілізму і становлення правової культури.

У всіх сферах життєдіяльності сучасної людини важливе місце займає комунікабельність, майстерність людського спілкування як на особистісному рівні, так і на рівні спілкування між націями і народами. На жаль, на сьогодні у нас тут більше втрат, ніж здобутків.

Практичним же проявом всіх видів культури, притаманних особистості, її світоглядних орієнтирів є культура поведінки, у формуванні якої перш за все спроможна сама людина.

2. ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ. ТРАДИЦІЇ І НОВАЦІЇ В КУЛЬТУРІ

Функції культури. Будь-який зовнішній вияв культури – господарська діяльність чи наука, архітектура чи література, мистецтво та ін. є проявом міри розвитку людини. Тому гуманістична, людино-творча сутність культури розкривається через пізнання її соціальних функцій.

Пізнавальна функція культури полягає в тому, що культура дає можливість людині краще й глибше пізнати оточуючий її світ, себе і суспільство. Зрозуміло, що для забезпечення запитів суспільства і перетворення дійсності у потрібному напрямку люди повинні мати певну суму відомостей про оточуючі речі, явища, а також про самих себе. Це втілюється в таких елементах культури, як знання, трудові навички, звичаї, і закони логіки тощо. Їх засвоєння допомагає оволодіти нагромадженим досвідом людства, орієнтуватися в оточуючому як природному, так і соціальному середовищі. Тому кожний етап пізнання є своєрідною сходинкою в культурному розвитку людини.

Суспільно-перетворююча функція культури визначається тим, що культура слугує цілям перетворення природи, суспільства і людини. Вона є знаряддям перетворюючої діяльності людей в інтересах задоволення всезростаючих потреб суспільства. Здійсненню цієї функції сприяють засоби праці, наукові дослідження та багато інших форм і продуктів творчих зусиль людини.

Виховна і нормативна функція культури полягає у формуванні певного типу особистості, а також у регулюванні поведінки людей через систему норм і правил, у відповідності до вимог суспільства. Існують завжди, наприклад, норми поведінки у виробництві, побуті, сім'ї, у міжособистісних стосунках тощо. Такі норми закріплюються в юридичних актах, в кодексах моралі, статутах.

Комунікативна функція зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через культурну спадковість та формування на цій основі різноманітних типів і способів спілкування між людьми (мова, обряди, засоби виробництва, предмети споживання, побуту тощо). Вона пов'язана з тим, що культура є засобом спілкування між людьми, обміну інформацією, матеріальними цінностями тощо. Вирішено цих завдань сприяє мова, засоби зв'язку, транспорту, книговидавництво, кіно, радіо, телебачення і – особливо в наш час – комп'ютерні засоби, Інтернет.

Ціннісно-орієнтаційна функція реалізується через систему цінностей і норм, які є регулятором суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на кожному етапі розвитку суспільства.

Нарешті, інтегративна функція культури проявляється у здатності об'єднувати людей незалежно від їх світоглядної орієнтації, національної чи расової приналежності, а народи – у світову цивілізацію.

Культура і цивілізація. Поняття “культура” і “цивілізація” мають органічний зв'язок. Але переважна більшість соціальних філософів вважає, що культуру і цивілізацією необхідно розрізняти. У свій час це підкреслював ще видатний німецький філософ І. Кант. Він поставив питання: що таке людська цивілізація й чи може людина відмовитись від неї? З його точки зору, цивілізація починається зі встановленням людиною правил людського життя й людської поведінки. Цивілізована людина – ще людина, яка не зробить неприємного іншій людині, вона ввічлива, тактовна, люб'язна, привітна, поважає людину в іншій людині. Культуру ж Кант пов'язував з моральним категоричним імперативом (про нього йшла мова раніше, при розгляді філософії І. Канта), який мав практичну силу і був зорієнтованим головним чином на розум самої людини, її совість.

Виходячи з сучасних розумінь, доцільно підтримати одну з поширених точок зору на співвідношення культури і цивілізації, не розглядаючи детально саме поняття цивілізації, оскільки про нього йшла мова раніше, при розгляді цивілізаційного і формаційного підходів до історії.

Цивілізація відображає рівень розвитку культури і суспільства в цілому і водночас – спосіб освоєння культурних цінностей, і матеріальних, і духовних, які визначають все суспільне життя, його специфіку. Перша ознака цивілізації – рівень розвитку культури – досліджена в етнографічній, історичній, соціологічній та філософській літературі. Але саме при вивченні даної ознаки найчастіше відбувається ототожнення культури і цивілізації. Друга ознака – спосіб освоєння культури – ще недостатньо досліджена як у західній, так і вітчизняній літературі, хоча знання цієї ознаки надзвичайно важливе: світовий досвід, історія людства свідчать, що який спосіб освоєння культури, така і цивілізація.

Звернемось до такого прикладу – відмінності Західної і Східної цивілізацій. Цінності у них ті ж самі, способи ж освоєння – різні: на Заході переважав раціоналістичний підхід до цінностей, сприйняття їх функціонування через науку, на Сході освоєння цінностей здійснюється на основі релігійно-філософських традицій.

Дослідження свідчать, що з самого початку специфіка цих цивілізацій була пов'язана з особливостями трудової діяльності, на яку впливали географічне середовище, густина населення та інші чинники. Зокрема система зрошування вимагала управління постачанням води з одного центру, вона багато в чому стимулювала розвиток азійського способу виробництва, характерними рисами якого були єдиноначальність і “суспільний” характер праці, ієрархія соціальних привілеїв, а в духовній сфері – орієнтація на підпорядкування свідомості людини світовому абсолюту – Богу (Небу, Сонцю) і його наміснику – імператору чи феодалу. На розвиток і особливості цивілізацій впливав зміст релігійних та філософських форм суспільної свідомості, їх використання як найважливіших засобів оволодіння всіма іншими цінностями суспільства в Індії – буддизм, брахманізм, філософія йоги, в Китаї – буддизм і конфуціанство зробили значний вплив на регламентацію всієї людської діяльності. Західна цивілізація розвивалась під меншим впливом монолітних культових структур і єдиноначальства, вона активніше змінювалась під впливом науки, мистецтва, політики. Далі, для Східної цивілізації характерне засвоєння матеріальних і духовних цінностей в умовах авторитаризму, всезагальної слухняності, особливого особистісного сприйняття держави, старшого в общині та сім'ї тощо. Тому формування людини як слухняної і добродісної, відобразилося на всій життєдіяльності людини східних країн, на самій культурі і способах її засвоєння. Для Західної цивілізації характерні прискорений розвиток науки і техніки, швидкі зміни предметного світу і соціальних людських зв'язків, оскільки в її культурі домінувала й домінує наукова раціональність як особлива самодовліюча цінність.

Водночас сьогодні не викликає сумніву взаємодія східних і західних типів цивілізацій, результатом чого є виникнення так званих “гібридних” суспільств, які на основі своєї культури засвоюють нову культуру.

Сьогодні починає домінувати розуміння цивілізації як єдиного, спільного для всього людства явища. В основі такого обґрунтування – ідея єдності, цілісності та взаємопов'язаності сучасного світу, спільного для всього людства, наявності глобальних проблем та загальнолюдських цінностей.

Традиції і новації в культурі. Культура має у собі як стійкі, так і змінливі моменти. До стійкого в культурі відносяться традиції. Як складові культурної спадщини – способи світосприйняття, ідеї, цінності, звичаї, обряди тощо – традиції зберігаються і передаються від покоління до покоління. Вони існують у всіх формах духовної культури, тому мова йде про наукові, релігійні, моральні, національні, трудові, побутові та інші традиції. Завдяки їм розвивається суспільство, оскільки кожне нове покоління не винаходить заново так звані “велосипеди”, а засвоює вже досягнутий людський досвід, норми культури.

Система традицій відображає цілісність, стійкість суспільства. Адже вони є елементами соціальної і культурної спадщини, зберігаються протягом тривалого часу, мають відносну самостійність і впливають – позитивно чи негативно – на формування особистості. Тому нехтування традиціями порушує наступність у розвитку культури, призводить до втрат цінних досягнень

людства. Водночас сліпе схиляння перед традицією породжує консерватизм і застій у розвитку суспільного життя і, відповідно, культури. Варто застерегти також, що грубе ставлення до системи традицій може порушити тонкі і складні механізми культури. Так зване “покращення” духовного життя суспільства, тотальна руйнація старих духовних цінностей, історичної пам’яті неминуче приводять до нігілістичного ставлення як до культури, так і до власної історії.

Водночас культура не може існувати без оновлення – творчість, зміни є другою стороною розвитку суспільства. Отже, єдність традицій і оновлення є загальною характеристикою культури. Людина, про що неодноразово йшла вже мова, є суб’єктом творчої діяльності в культурі. Але не кожна новація стає фактом культури. Новизна заради новизни не має творчого змісту, перетворюється часто на блюзнірство. Створення культурних цінностей завжди має загальнозначущий характер. Наукове відкриття, художній твір повинні поширитись у суспільстві, отримати відгук в умах і серцях людей. Тому будь-яка новація в культурі, яка має глибокий зміст і цінність, яка перевірена часом (а він є найкращим суддею) заново оцінюється і сприймається кожним наступним поколінням людей.

Отже, питання про традиції у культурі і про ставлення до культурної спадщини стосується не лише збереження, а й розвитку культури, створення нового, прирощування культурного багатства у процесі творчості, тобто новацій. Але нове не є синонімом прогресивного, більш досконалого. Створення “нового” стає творчістю культурних надбань лише тоді, коли це нове набуває соціального значення, сприймається іншими людьми. На підставі різного співвідношення традицій і новацій відбувається поділ суспільств на традиційні і сучасні.

У сучасних суспільствах основною цінністю є оновлення, новації. Повторення, копіювання оцінюється суспільством, як правило. Істинний художник чи вчений є завжди творцем нового, оригінального. Кожна культурне надбання має неповторний, унікальний характер.

Підсумовуючи сказане, підкреслимо, що розвиток культури є суперечливим процесом, як і все в світі. Водночас в культурі існує і прогресивне, і регресивне (чи навіть реакційне). Наприклад, тип науково-технічної культури, який спочатку склався в Європі, а потім поширився у всьому світі, сприяв розвитку свободи людини. Водночас він має і свої вади: технологічна цивілізація, втрачаючи духовність, існує на основі такого взаємовідношення між людиною і природою, за яким природа є об’єктом людської діяльності, об’єктом необмеженої експлуатації. Їй притаманний такий тип розвитку, який можна виразити лише одним словом – “якомога більше”.

ТЕМА 6. Буття людини як філософська проблема

1. Проблематичність людського буття.
2. Проблема свободи людини, смерті і безсмертя.

1. ПРОБЛЕМАТИЧНІСТЬ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Людина сама обирає свій спосіб буття на тлі абсолютної випадковості, але вона тримає в своїх руках усі зв'язки зі світом. (Жан-Поль Сартр). Якщо тварина одвічно і всебічно залежить від природних потягів та прив'язана до конкретного середовища, умов свого життя, то людина є вільною, незалежною істотою, поведінка якої строго і однозначно не зумовлюється природною доцільністю, що дає їй можливість ставитись до предмета своєї творчості з певною поміркованістю (Макс Шелер).

Людина для самої себе постає як найперший предмет зацікавленості та осмислення. Все, що людина знає, з чим пов'язана практично, життєво або уявно, - усе це, врешті-решт, замикається на неї саму як на реальний суб'єкт та центр свого універсуму. Водночас саме буття людини, з одного боку, незбагненне різноманітне у своїх проявах, з іншого — проблематичне в тому сенсі, що воно непередбачуване і не гарантоване як у своїй якості, так і в кінцевій виправданості. Тому філософська антропологія розглядає людину в окресленнях свободи, самоздійснення, пошуку та утвердження життєвих сенсів.

Ця проблематичність проявляє себе у тому, що можна народитися людиною, мати людський організм, проте не бути людиною повною мірою її необхідних проявів; наприклад, при цьому можна не мати свідомості, навичок людської поведінки. Це значить, що людські якості не з'являються в людині природним шляхом, наприклад, так, як у неї росте волосся. Проблематичність людського буття зумовлена ще й тим, що людина може мінятися, причому інколи - досить суттєво: у певному сенсі людина завжди не дорівнює собі самій, а це значить, що її буття постає відкритим та незавершеним.

Через це досить складно віднайти та визначити якісь однозначні норми, які можна було би прикладати до людини з метою встановлення "міри людяності" певної конкретної людини. Але, попри все, ми чудово розуміємо, що сьогодні не існує іншого способу бути людиною, окрім того, щоби спочатку народитися людиною, мати людський організм, позбавлений якихось фатальних патологій чи то вад. А тому мати людський організм — це є для буття людини умова необхідна, проте недостатня. Це значить, що ми повинні до неї додати ще щось таке, що буде на ній ґрунтуватися, але її перевищувати. Ось чому буття людини постає перед нами складною системою ієрархічно вибудованих сходинок, кожна із яких передбачає існування попередніх, проте такою, що надає їм вищого значення.

Людський спосіб буття вимагає:

- включення людини в соціально-культурний процеси у формах соціальних взаємодій і спілкування;
- опанування людськими способами діяльності;
- вміння самостійно виробляти критерії отримання знань та навичок інтелектуальної діяльності.

Отже, щоби бути людиною треба навчитись жити і діяти в соціальному просторі, мати знання та навички інтелектуальної діяльності та вміння формувати і збагачувати свій внутрішній світ, а це значить, що людина повинна вміння створювати принципи, ідеали, сенси.

Коли ми, окреслюючи феномен людського буття, доводимо до останнього пункту, саме цей останній пункт – виведення людського мислення на рівень творення духовного універсуму, – і постає вирішальним для того, щоби ввести людину у людський спосіб буття, бо поза ним неможливі свідомі оцінки, а, значить, неможлива справжня соціалізація і виведення людини за межі суто біологічного існування. Тому людський спосіб буття не утворюється сам собою, стихійно або автоматично.

Бути людиною або перебувати у людському способі буття, – це значить боротися за це, відвойовувати у природних стихій територію такого способу буття. Щоправда, таке відвойовування не повинно перейти міру і постати ворожим природному, а це й робить названу боротьбу складною, сповненою внутрішнього драматизму, але й — справжньою, такою, що здатна виправдати наші життєві страждання.

Розглянувши складну, ієрархічно вибудовану систему елементів людського способу буття, ми можемо тепер прояснити, в якому сенсі використовуються у відношенні до людини поняття життя та існування, чому ми зустрічаємося із судженням про те, що треба (або краще) жити, ніж існувати.

Буття людини, як ми з'ясували, не можна звести до життя, особливо якщо останнє розуміти суто в біологічному сенсі.

Проте у прикладанні до людини слово життя можна розуміти і дещо інакше, не в суто біологічному плані. Досить часто під людським життям мається на увазі уся сукупність подій, що відбулися і могли відбутися у тому проміжку часу, який позначається на цвинтарі двома датами із рисочкою між ними: ось скільки випало на долю людини, а тоді виникає питання, чим був наповнений даний часовий інтервал. При цьому вважається, що чим більше подій відбулося за термін життя із людиною, чим ці події були різноманітними, важливими, тим багатшим можна вважати таке життя.

Як в народній мудрості, так і в аналітичному погляді на людину досить часто виділяються ті події, які повинні були б відбутися обов'язково задля того, щоби життя не постало порожнім. Наприклад, на Сході вважається, що людина прожила не даремно, якщо вона посадила дерево, виховала дитину та збудувала дім. Зрозумілим також постає і прагнення тих молодих людей, які, входячи у життя, хочуть випробувати себе у певних справах, відчутти та пережити те, поза чим життя себе не виправдовує.

Отже, у прикладанні до людини поняття життя можна вживати принаймні у двох сенсах: у вузькому-як здатність бути реальним організмом із усіма його необхідними функціями, так і неширокому — як змістовне наповнення певними вчинками та діями того часу, який нам дарований за біологічними властивостями нашого організму. Щодо поняття існування, то воно позначає здатність чогось проявляти себе у характеристиках реального суцього, тобто через зв'язки із іншими суцями явищами та процесами. Тому для людини існувати — це значить просто бути у наявності та у певних зв'язках із оточенням, явищами та процесами світу. Звичайно, що людина такий спосіб

буття не влаштовує, і вона хоче жити, тобто пройти через низку важливих для себе вчинків та подій, або бути, тобто здобути й вищі людські якості.

Наголосимо ще раз: людське буття є проблематичним; ми не отримуємо своїх людських якостей та необхідних змістових стихійно, автоматично. Тому або ми рано чи пізно починаємо це усвідомлювати і боротися за людський станом буття; або так і не знаходимо способу реалізації того кредиту, який отримуємо, прийшовши в цей світ. Тобто питання про людину, про те, ким вона буде і може бути, завжди відкритими.

Вихідні цінності людського буття. Чим виправдане виділення для аналізу людини відношення природного та соціального? Перш за все тим, що у певному плані природне та соціальне постають протилежностями: соціальне обмежує природне, вводить його в певне впорядкування, регулювання, регламентацію, при чому все останнє здійснюється з участю свідомості.

Звідси випливають тези, що їх висловлювали вже давньогрецькі софісти, серйозно загострював Ф. Ніцше, по-своєму подавали З. Фрейд та А. Камю:

– природне і соціальне несумісні, вони перебувають у вічному антагонізмі;

– соціальне обмежує, навіть – знищує природне, проте природне своїми безмежністю та спонтанністю постає єдиним та невичерпним джерелом будь-якого змісту та новацій в сфері соціального.

Отже, природне – єдиний живий та рухливий корінь суцього, а соціальне накладає на фонтанування природного заборони, обмеження, норми, регламентації. Через це, за З.Фрейдом, психіка людини завжди перебуває в стані внутрішнього розладу. З іншого боку, неважко уявити собі, що було би з людиною, якби вона залишилася в лоні недоторканого природного: її потреби були би суто вітальними, і, отже, в неї не було би прагнення пізнавати, творити, вдосконалюватись.

Співвідношення природного і соціального постає внутрішньою проблемою людського способу буття, тобто лише на соціальному рівні життєдіяльності людина стикається із колізією між ними. І лише на соціальному рівні виявляються та розкриваються ті властивості природного, які входять в конфлікт із деякими характеристиками соціального.

Відповідно, можна стверджувати, що протистояння природного та соціального є суто соціальним, а конфлікт між стихійним та регламентованим виявляється як конфлікт між різними складовими процесу соціальної людської життєдіяльності. Для людини не існує просто природного, а існує природне, виявлене через соціальне, так само, як не існує чистого соціального, а існує соціальне на ґрунті природного.

Тварини, як правило, дуже обмежені в своїх можливостях набувати індивідуальний досвід, але навіть тоді, коли його все ж здобувають, вони неспроможні передавати цей досвід, накопичувати, зберігати, тобто - збагачувати ним усіх інших представників свого роду. Саме ці здатності людина здобуває завдяки соціальному — штучно виробленим засобам діяльності, які матеріально закріплюють та виражають предметний зміст людської життєдіяльності.

В межах соціального проявляються і інші надзвичайно важливі сторони людського єства, зокрема – людська особистість (персональність) та прилучення людини до трансцендентного.

Людська персональність – це індивідуалізована людська цілісність, що проявляє себе через здатність людини бути самодіяльною, продукувати свою життєву активність виключно із свого внутрішнього духовного центру. Біологічно (тобто – матеріально) людина в процесі свого життя (якщо воно є досить тривалим) не залишається тою ж самою: за даними медицини абсолютна більшість клітин нашого організму через сім років замінюється новими; найбільш стабільними лишаються в нас генетична програма та нервові клітини. Проте від певного моменту внутрішнього прозрівання крізь все життя ми проносимо усвідомлення власної персональної самоідентичності, тобто незмінної ідентичності нашого Я.

Персональність — це наше духовне обличчя.

На чому воно тримається? Чому існує ця неперервна внутрішня наша самоідентичність? — Ці питання залишаються дискусійними, проте існує давня традиція пов'язувати персональність людини із її прилученням до трансцендентного, тобто до чогось такого, що перебуває поза межами матеріально-природного. В більшості випадків воно асоціюється із ідеальним, абсолютним, цілісним, собітотожним, сутнісно незмінним, вічним. Неважко побачити в людській персональності прояви саме цих на званіх характеристик трансцендентного.

Той факт, що ми здатні передавати свої знання та досвід іншим людям, вказує на наш вихід за частковість, одиничність; наша здатність узагальнювати, потенційна можливість пізнавати будь-що, опановувати будь-якими видами діяльності, – все це є свідченнями прилучення до трансцендентного. Ясно, що і персональність, і прилучення до трансцендентного постають перш за все властивостями нашої духовності, нашої свідомості.

Персональне постає як індивідуалізація трансцендентного, а останнє — як його корені. Вважається, що поза відчуттям нашого прилучення до трансцендентного ми не здатні відчувати в собі зміст та сутність персонального (М. Бердяєв).

Скоріше за все всі перераховані види відчуттів трансцендентного є лише різними сторонами або варіантами того ж самого, і у нас є всі підстави вважати, що у випадку відсутності у якоїсь людини подібних відчуттів в її житті не відбулося чогось найпершого, найважливішого, такого, що виводить нас за межі суто ситуативного фізично-матеріального перебування серед інших речей.

Для будь-якої людини велике значення мають ціннісні орієнтири, які виникають саме на ґрунті людської персональності та прилучення до трансцендентного. Поняття цінностей позначає не стани чи властивості речей самих по собі (або в контексті реальних предметних співвідношень), а їх якісні прояви щодо людини.

Цінність — це значущість чогось для людини.

Поняття цінностей у певному сенсі протистоїть поняттю знання; людина може знати, що певна річ нічого не варта в аспекті її предметних співвідношень

та якостей, але для неї може бути надзвичайно цінною як спогад, родинна реліквія та ін. (згадаймо, як Тарас Бульба загинув, не побажавши залишати ворогам своєї люльки). Цінність постає як цілісний, інтегральний мотив діяльності та характеристика людських вчинків у тому сенсі, що вчинок вказує на те, що для певної людини постає найважливішим. Цінність проявляється в нашому прийнятті чогось ще до його пізнання або належного осмислення. З одного боку, це тому що людина досить часто не може раціональними аргументами довести, чому певні речі (або стосунки) є для неї цінностями. З іншого боку, реальні ситуації життя (особливо так звані "критичні ситуації") досить часто можуть виявити, навіть несподівано для самої людини, її справжні, глибинні ціннісні орієнтації, які можуть не збігатися із свідомими уявленнями про них. Хоча цінності мають індивідуалізований характер, до найголовніших людських цінностей можна впевнено віднести: насамперед найвищу цінність — саме людське життя; визнання життя людини найвищою цінністю постає вихідним принципом сучасного гуманізму (людина - завжди мета, але не засіб). Із такого визнання органічно випливає у значенні другої за важливістю цінності право людини на вибір життєвого призначення. Це означає, що перше право розпорядитися життям належить самій людині. Якщо це так, то наступною цінністю для людини є свобода.

2. ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ЛЮДИНИ, СМЕРТІ І БЕЗСМЕРТЯ

Проблема свободи давно хвилює філософів. Чи має людина свободу? Чи може вона бути самовладною у своїх вчинках? Навряд чи слід переконувати когось у надзвичайній важливості цих питань.

Під свободою загалом розуміють наявність у людини можливостей для максимального самовиявлення.

У цьому розумінні свобода протистоїть межі, обмеженню. На перший погляд, свобода і є відсутністю опору, відсутністю обмежень; тут свобода постає у своїх негативних проявах. Але насправді це не так, по-перше, тому що відсутність обмежень була б повною невизначеністю, тобто нереальною для людини ситуацією, а по-друге, безмежність зробила б невизначеними і неможливими будь-які оцінки, у тому числі – оцінки й самої свободи як свободи. Свобода є подолання меж, розширенням меж, а не їх відсутністю. Тобто свобода не виключає необхідності.

До філософських ідей Б.Спінози відносять визначення свободи як пізнаної необхідності. Як бачимо, тут враховується зв'язок свободи з межами. Але пізнати і навіть визнати певну необхідність ще не означає здобути свободу, хоча пізнання необхідності є дійсною умовою свободи. Отже, свободи немає поза необхідністю, але перебування в межах необхідності також не дає нам свободи. Свобода передбачає можливість змінити необхідність, по-іншому її упорядкувати або спрямувати. Буквально вся культурна та виробнича діяльність людини пов'язана з використанням певних природних необхідностей через їх зміну. Дії людини, яка не звертає уваги на необхідність, стають не свободою, а сваволею, яка, врешті, може мати згубні наслідки для людини, суспільства, культури. У цьому сенсі свобода протистоїть сліпому

невпорядкованому рухові. Розглянуті аспекти свободи дають можливість виділити основні позиції у підходах до неї: волюнтаризм – наполягання на необмежених можливостях людських дій, на їх залежності виключно від бажання та волі; фаталізм — заперечення будь-якої свободи, віра в те, що все в людському житті наперед та однозначно визначено; детермінізм – визнання внутрішнього зв'язку свободи із необхідністю; окаяніалізм-заперечення можливості існування реальних зв'язків нашої свободи волі із обставинами життя, визнання таких зв'язків виключно випадковими.

У сьогоднішніх розмовах про свободу важливо вміти проводити її диференціацію за певними видами та проявами. Як звичайно, розрізняють такі види свободи.

Зовнішня свобода: можливість змінювати обставини життя практично, реально.

Внутрішня свобода: вміння зберігати розкутість та сміливість думки за будь-яких обставин життя.

Свобода дії: коли людина не заблокована фізично у здійсненні певних операцій.

Свобода волі: визнання того, що сама людина є вихідним пунктом у внутрішньому ставленні до будь-чого.

Негативний характер свободи (або негативна свобода): «свобода від чогось» (від нагляду, обмежень, скерувань, примусу та ін.).

Вірогідний характер свободи: можливість вибору з певних варіантів.

Позитивно-творчий характер свободи: уміння оцінити ситуацію, усвідомити її внутрішні необхідності, знайти «відмички» до її розв'язання та змінити її.

Отже, можемо зробити висновок: свобода - це передусім не те, що надано людині (хоч зовсім вилучати цей момент із життя не можна, бо людина початково перебуває в становищі "можливості свободи" внаслідок своєї біологічної незапрограмованості), а те, що людина здобуває своєю думкою, волею та дією.

До людських цінностей відносять також моральні (добро, сумління, мужність), естетичні (краса, гармонія), соціокультурні та ін.

Проблема смерті та безсмертя людини у філософсько-світоглядному окресленні.

Одним із могутніх, можна сказати майже абсолютних, обмежень для людини постає смерть.

Конечність надає людському існуванню сенсу оскільки робить людське життя визначеним, завершеним. Не можна сказати, щоби невизначена за часом тривалість була зовсім позбавлена сенсу, але в своїй реальності людина у багатьох відношеннях постає кінцевою, обмеженою. Для людини питання про безмежність постає, як ми це вже бачили при розгляді проблеми свободи, не в плані відсутності будь-яких меж, а в плані існування можливостей для їх подолання та розширення.

Якби ми були безсмертні, то могли б спокійно відкладати кожен свій вчинок на безмежний час. Але перед обличчям смерті як абсолютного й

неминучого кінця, як межі наших можливостей, ми зобов'язані максимально використати відведений нам час, не втратити жодної можливості наповнити життя сенсом і змістом. У підвалинах сенсу людського існування лежить принцип незворотності, він накладає на людину відповідальність за свою долю, робить цю відповідальність невідворотною.

Людина знає про існування смерті, але водночас у ній живе прагнення безсмертя, яке свідчить про те, що не лише смерть, а й безсмертя постає реальним моментом і чинником людського життя. Це значить, що людське життя набуває завершеності та сенсу через смерть, але ця завершеність передбачає існування зв'язків, що виводять це ж обмежене життя за його власні межі, у певну неперервність та тривалість вищого та ширшого плану.

Окреме життя набуває значущості лише тому, що існують інші життя, що із смертю окремої людини не зникає людство, а в разі останньої події – не зникає та лінія всесвітніх зв'язків, у межах яких життя стало можливим та здійснилося, і т. ін.

Наведене міркування дозволяє розглядати смерть та безсмертя у органічній єдності, і, окрім того, розглядати їх на різних рівнях та в різних проявах.

По-перше, слід мати на увазі те, що смерть не постає зовнішнім у відношенні до життя явищем, яке, як інколи здається, раптово та ззовні вривається у життя; вмирати може лише те, що живе, а тому все людське життя супроводжується моментами незворотності та вмирання. Наприклад, ми не можемо повернути тих подій, які вже відбулися та відійшли від нас у часі; І біологічно наше життя супроводжується народженням нових клітин в організмі та відмиранням старих. У цьому плані смерть постає як припинення усіх припинень, як остаточне припинення нашого життя у певних його якостях.

По-друге, навіть біологічно ми стикаємося не лише зі смертю, а Різ моментами безсмертя, оскільки ми майже безсмертні генетично (гени не зникають доти, доки існує даний вид живих істот), частково безсмертні у своїх дітях, а частково - взагалі у всякому живому, органічному процесі.

Проте, ми чудово розуміємо, що такого роду безсмертя нас може тішити мало, оскільки нас не стільки хвилює питання про живе як таке, скільки про своє особисте, індивідуальне життя, тобто для нас питання про безсмертя звучить у варіанті запитання Л. Толстого: "А чи залишиться щось у світі після припинення мого фізичного існування?".

Тому, по-третє, питання про смерть та безсмертя обертається для нас питанням про природу та долю в нашому естві того, що перевершує фізичне. Тобто, йдеться про безсмертя душі. В історії людства відомі різні варіанти тлумачення питання про долю людської душі: атеїзм, матеріалізм та натуралізм, як правило, не визнавали і не визнають ні душі, ні можливості її існування поза конкретним тілом. Різного роду релігії, навпаки, наполягають на безсмерті душі та неминучості її певної відплати за наміри та вчинки після припинення фізичного існування певної людини. Нарешті, існують концепції перевтілення душі, згідно з яким вона є безсмертною, але реально може діяти лише у з'єднанні із тілом, тому після смерті останнього відроджується в іншому

тілі, несучи із собою всю інформацію про попереднє життя і спокутуючи їхні провини. Як свідчать численні опитування громадської думки, більшість людей у розвинених, цивілізованих країнах вірить у те, що душа не вмирає разом із тілом, а тому вірить і у те, що вчинене у земному житті буде позначатися на її подальшій долі.

Слід сказати, що у концепції безсмертя душі та посмертному відродженні людини не так вже й багато фантастичного; принаймні, сьогодні, коли генна інженерія впритул підійшла до здійснення клонування живих організмів, ця концепція взагалі набуває досить конкретних окреслень. Сучасна інформатика вже сьогодні має можливості зберігати невизначено тривалий час інформаційний еквівалент певної особистості; хто знає, можливо це є одна із перспектив реального досягнення особистісного безсмертя? Можливо, згодом цей інформаційний еквівалент особистості можна буде "прищеплювати" конкретним людям (особливо — нащадкам).

По-четверте, незрівнянно повніше індивідуальне існування увічнюється у творіннях культури, де творець проявляється з усіма особливостями свого мислення, почуттів, світосприйняття, темпераменту, переплетіння свідомого та несвідомого та ін. На сьогодні саме культурно-історичний процес розвитку людства здатний вже виводити людину за її земного життя за межі свого індивідуального та конкретно-історичного існування і включати у діалог із особистостями минулого, передавати естафету людям майбутнього.

Окрім цього можна назвати ще й такі виявлення безсмертя:

- історичне, яке внаслідок незворотності минулого робить унікальним те місце, що його займає кожна людина в історичному процесі життя;
- соціальне, що постає як реальність впливу життя людини на думки і вчинки своїх сучасників і прийдешніх поколінь.

Отже, людина є єдністю вічного і тлінного, скінченого і нескінченного. Як жива істота людина не може не жахатися смерті, не відчувати страху перед нею, проте реальне осмислення феномену людини дозволяє стверджувати, що смерть не постає для людини явищем виключно негативним.

Ще давньогрецький філософ Епікур у свій час стверджував, що людина повинна дякувати богам за те, що нікому не надано насильно утримати її в цьому житті. Відомо й те, якої величі набуває в людській духовності феномен людської самопожертви, особливо тоді, коли він здійснюється заради інших людей. Людина причетна і до смерті, і до вічності; останнє засвідчує саме той момент, який ми вже відзначали неодноразово: життя (і буття) людини не можна звести до життя її організму. Прагнення безсмертя, боротьба за нього постає показником того, наскільки людина спромоглася фактор своєї причетності до вищого і вічного реалізувати в практичному плані, наскільки вона засвоїла природне, в тому числі - і в собі.

У кінці ХХ ст. проблема смерті людини виявила себе у кількох нових аспектах: це є проблеми тонування людини (відтворення генетичного "двійника" людини), проблема "евтаназії" ("щасливої смерті"). Про клонування вже згадувалось, а "евтаназія" пов'язана із питанням про те, чи можна людині, що страшенно страждає від болю, проте точно доживає останні дні, допомогти

піти із життя безболісно? Як з'ясувалося, на це питання не існує єдино можливої правильної відповіді; з одного боку, якщо "евтаназію" узаконити, навряд чи хто дасть гарантію того, що її не будуть використовувати зі злочинними намірами, з іншого боку, в разі її узаконення зникнуть стимули пошуку інших шляхів боротьби із передсмертним стражданням. У той же час не можна робити і тих, хто страждає, бранцями прогресизму. Деякі країни сьогодні схильні узаконити "евтаназію", проте інші рішуче наполягають на її забороні. Врешті, якщо ми визнаємо право людини розпорядитися вчасним життям, то, напевне, повинні визнати і лише її право вирішувати питання про "евтаназію". Все інше—питання про соціальні, моральні, релігійні, сімейні наслідки такого вирішення — вирішується суспільством в залежності від його стану та рівню розвитку. Але останнє, як відомо, інколи може значно перевершити право окремої людини.

Як бачимо, залежно від того, на якому рівні розглядають природу людини, формуються ті чи інші уявлення про смертність, безсмертя і комплекс пов'язаних з ними моральних проблем.

З питанням про смерть та безсмертя органічно пов'язане і питання про сенс людського існування. З усвідомленням себе в якості особистості, а тим більше – індивідуальності, людину починає хвилювати питання: чи є у процесі людських народжень і смертей якийсь вищий сенс, ніж просто продовження тваринного життя у зміні популяцій. Людина на деякий час може забути про це питання, зануритись у щоденні турботи, віддатися справам — громадським, особистим, професійним. Але повністю звільнитися від питання про сенс життя вона не може, бо, вчасне, не вона ставить це питання, а саме життя ставить його перед людиною (особливо — в ситуаціях вибору) і змушує її відповідати на нього – і то не лише словами, а й вчинками. Отже, знаходження сенсу буття — це питання не лише самопізнання людини, а її самоздійснення.

Питання про сенс буття — це питання про існування у людини таких життєвих цінностей, орієнтирів, ідеалів, принципів, під які вона може підводити більшість ситуацій або вирішень, з якими стикається у житті. Якщо певне конкретне явище узгоджується із названими провідними життєвими орієнтирами, людина бачить у ньому сенс; якщо входить у зв'язок із ними, проте, за змістом їм суперечить, людина його не приймає, відкидає, засуджує; якщо ж таке явище взагалі не стикається із життєвими орієнтирами, воно постає для людини як безглузде, позбавлене сенсу.

Таким чином, питання про сенс передбачає наше вміння оцінювати реальні події та явища власного життя, тобто вміння оперувати як стратегічними життєвими цінностями, принципами та орієнтирами, так і знаннями про життя, дійсність, людину. В сенсі, тим більше—сенсі життя, концентруються найперші людські цінності і прагнення, в ньому людське життя постає сконцентрованим, цілісним. Ось чому найпростішою відповіддю на питання проте, в чому полягає сенс життя, може слугувати така: у таму, за що ви згодні віддати своє життя. Стає також зрозумілою і теза одного кіногероя: знати відповідь на питання про сенс життя, це всеодно, що знати дату своєї смерті. Тут ціна життя та сенс ототожнюються, а смерть постає лише як

остаточне засвідчення такої ціни. Але, окрім цього, в даному вислові проблискує ще й такий момент: поки життя триває, воно постає відкритим майбутньому, і, отже, лишається можливість здійснення вчинків, що можуть подати все життя дещо в іншому ракурсі. Звідси випливає досить поширена теза про те, що вищий сенс людського життя полягає в пошуку та продукуванні сенсів.

Звідси стає зрозумілим, що сенс — це виключно людське явище. Коли людина вміє його вбачати у дійсності, ним оперувати, вона йде попереду стихійних процесів життя, принаймні, претендує на те, щоби взяти своє життя у своє свідоме вирішення та врегулювання. Ясно також і те, що поза людиною з її життєвими прагненнями, інтересами, жаданнями сенсу не існує, а тому стає зрозумілою філософська теза про те, що саме людина наділяє дійсність сенсами, хоча сама ця дійсність постає умовою і підставою для смислового відношення.

Звичайно, далеко не кожна людина ставить та вирішує питання про сенс свого життя, але реально воно всеодно вписується у певний образ людського самовиявлення. Тому можна виправдано стверджувати: якщо ми самі не дбаємо про сенс свого життя та не реалізуємо його, то його за нас буде реалізовано—чи то стихією життя, чи то іншими людьми. Філософія ж однозначно наставляє нас на те, щоби ми були гідними дарованого нам випадку нашого життя і розпорядилися ним належним чином, тобто — із думкою про сенс, життєві вчинки, відповідальність, реалізацію себе і своєї свободи. Творчість і свобода надають сенсу видам людської діяльності і є передумовами самореалізації особистості. Прагнення здійснити сенс життя є основним мотивом людської поведінки, який не виводиться з інших потреб, а навпаки — визначає їх. Він притаманний усім людям і є рушійною силою розвитку особистості.

Людське буття настільки складне, розмаїте, варіативне, що це дає можливість розуміти людину як мікрокосм, як своєрідне зосередження, фокусування потенцій світу, виведення їх у виявлення та окреслення з найбільшою повнотою і виразністю. Зазначені характеристики людини пов'язані з її біологічною неспеціалізованістю, а отже — універсальністю, унаслідок яких людина постає суб'єктом історичного процесу. Основою специфічно людського способу самоутвердження у світі постає людська діяльність, спрямована на створення сфери соціокультурних процесів. У цій діяльності людина набуває власне людських якостей, проявляючи водночас свої сутнісні сили та багаторівневу складність своєї природи. Людська індивідуальність є вищою сходиною у людському самовдосконаленні. Формування індивідуальності передбачає певну орієнтацію у цінностях людського буття, серйозне ставлення до питання про смерть, безсмертя та сенс життя

ТЕМА 7. Людська діяльність як проблема філософської антропології

1. Діяльність та екзистенціали людського буття.
2. Структура людської діяльності та сутнісні сили людини.

1. ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛИ ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Всі наші міркування про людину підводять до висновку, що основою буття людини постає діяльність як особливий, специфічний прояв людської активності. Особливість людської діяльності виявляється, насамперед, у тому, що вона переводить виміри, параметри, якості природно-космічних процесів у складники людської життєдіяльності і навпаки — людські потреби, наміри та виміри — у реальні, фізичні речі та процеси. Діяльність постає як універсальне середовище, що поєднує людину зі світом, у тому числі — із її особливим духовним універсумом. Унаслідок того сама людська діяльність постає як своєрідно перетворений, трансформований космічний процес, а природні процеси вперше набувають свого яскравого виявлення лише в межах людської діяльності. Так, наприклад, велику різноманітність хімічних елементів і сполук людина змогла виявити не через просте спостереження природи, а лише втягуючи природні процеси у сферу власної діяльності.

Основні види людської діяльності:

- Матеріальна (практична). Перетворення природи; подолання опору матеріалу; дія з об'єктами.
- Духовна. Усвідомлення; знання; мислення; створення понять, ідей, еталонних вимірів дійсності.
- Духовно-практична. Створення особливих символічних форм, що фіксують вищі цінності людини (філософія, релігія, мистецтво).

Доти, доки людина діє у відповідь на дію зовнішніх чинників, діяльність залишається значною мірою випадковою, несистематичною і тому — не власне людською. Лише тоді, коли людина усвідомлює свою специфічну діяльність як свою силу, перевагу, як основу змістової повноти свого життя і починає спеціально її розвивати та вдосконалювати, тобто коли імпульси діяльності виходять від самої людини як її суб'єкта, діяльність стає власне людською.

Тому, коли дехто, намагаючись максимально зблизити людей та тварин, стверджує, що тварини також можуть робити дещо штучне, наприклад, будувати гнізда, греблі та ін., то забувається одне, принципово важливе: тварини роблять це одноманітно, із віку у вік, із покоління в покоління, бо вони не постають суб'єктами таких дій, і тому в них немає історії, а людина здатна саму діяльність зробити спеціальним предметом самої ж діяльності, змінювати її, розвивати, вдосконалювати. Це є діяльність як самодіяльність, тобто спрямована на свій розвиток та вдосконалення. У цьому сенсі метою людини може бути вдосконалення у певних видах діяльності заради них самих, а не задля якогось прагматичного результату. Звідси впливає людська потреба в самовираженні через певні види діяльності.

Основні характеристики діяльності:

- Людська діяльність має перетворювальний, а не пристосувальний характер; людина, створюючи культуру, змінює природу;

– Людська діяльність спрямована до певної мети (цілеспрямована), а тому вона надає своїм результатам певних функцій та певного призначення;

– Людська діяльність предметна, тобто вона вилучає з природно-космічної цілості властивості, якості, сили, характеристики речей та процесів, залучаючи їх до змісту діяльності та людського пізнання;

– Людська діяльність антропоморфна, тобто на її процесах, змісті, характеристиках лежить масштаб людини, її інтересів, потреб, знань; у цьому сенсі діяльність постає наче «візитною карткою» людства певного рівня розвитку;

– Людська діяльність соціально організована, тобто передбачає людські об'єднання, спілкування, розподіл праці, обмін знаннями та навичками;

– Людська діяльність духовно зумовлена та ціннісно забарвлена;

– Людська діяльність лише тоді набуває розвиненого вигляду, коли вона переростає у самодіяльність.

Розуміння діяльності як основи власне людського способу буття дає змогу окреслити екзистенціали людського буття. Термін "екзистенціал" походить від слова "екзистенція", що його у філософії ХХ ст. вживають для позначення специфіки людського існування.

З цього огляду термін "екзистенціал" означає: те, поза чим немає людини як людини; те, чого немає у світі без людини, тобто саме те, що людина вносить у світ своїм способом буття.

Основні екзистенціали буття.

– Дистанціювання від будь-яких природно-космічних процесів, тобто не пряме, безпосереднє, тобто природне, а опосередковане культурою, знанням, усвідомленням ставлення до дійсності;

– Трансцендентування (дослівно – вихід за межі, процесування через щось) – неприлученість людини ні до чого остаточно і назавжди, своєрідне «перелітання» від одних форм прилучення до буття до інших;

– Свобода, тобто не запрограмованість, наявність вибору типу дій та поведінки, можливість змінювати природну необхідність;

– Індивідуалізація: у людському бутті на перший план виходять людська індивідуальність, унікальність та неповторність, тут багатство розвитку індивідуальності стає умовою розмаїтості людства взагалі;

– Принципова всеєдність людського початку буття: завдяки свідомості, розумінню, спілкуванню людина усвідомлює себе часткою людства: «обираючи себе, я завжди створюю всезагальне. Я створюю його, розуміючи проект будь-якої іншої людини, до якої б епохи вона не належала» (Ж.П. Сартр);

– Перебування (буття) «на межі», цей важливий екзистенціал людського буття ніби інтегрує усі інші, бо фіксує проблематичність, неузасадненість, але водночас і рухливість, динамізм та діалогізм людського існування.

2. СТРУКТУРА ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА СУТНІСНІ СИЛИ ЛЮДИНИ

В цілому становище людини у світі можна передати умовно як перебування на перехресті двох нескінченностей: з одного її боку лежить

нескінченність Космосу, Всесвіту, а, з іншого, – нескінченність її культуротворення та власних проявів, і людина переводить одну нескінченність у іншу. На людині світ ніби фокусується, але водночас і трансформується, виходячи в людську історію, де приховані сили та властивості природи набувають своєї яскравості, розмаїтості та виявлення. Фактично це значить, що людина водночас прилучена до кінцевого та нескінченного, часткового та тотального, тобто людина існує ніби на перехресті одвічних світових або буттєвих альтернатив:

- Я – духу і тіла;
- неба і землі;
- одиничності та все загальності;
- низості та величі;
- свободи та необхідності.

Кричуща суперечність, несумісність даних альтернатив утворюють своєрідне "силове поле" людського буття, надаючи йому внутрішньої напруженості. Але водночас вони вводять людину у стан внутрішньої суперечливості, одвічного сперечання із самою собою: людині хотілося би перебувати у повноті та цілісності, тобто мати водночас і земне, і небесне, і скороминуще і вічне, але це неможливо. І все ж кожне людське життя фактично подає нам варіант вирішення даних суперечливостей та певне поєднання названих альтернатив. Точніше – може дати, адже воно може постати досить невиразним і свідомо побудованим навіть без врахування даних альтернатив.

Такі дії людини, які постають спрямованими саме на поєднання найперших альтернатив людського життя, як правило називають життєвими вчинками. Це не які завгодно дії, а лише ті, які вводять людину в саме осереддя людського життя, постаючи його своєрідними "вузловими пунктами".

Вчинки людини постають своєрідними "атомами" людської діяльності, оскільки "замикають" її дії на найперші життєві сенси. При тому, звичайно, людина використовує свої якості, здібності, задатки. Л.Фейєрбах, представник німецької класичної філософії, наполягаючи на тому, що людину слід розглядати всебічно, виділив такі її так звані "сутнісні сили". "Якими постають відмінні ознаки істинно людського в людині? Розум, воля та серце. Досконала людина володіє силою мислення, силою волі та силою почуття".

Під сутнісними силами людини, як звичайно, розуміються ті сили та здібності, спираючись на які людина здатна стверджуватись у світі специфічно людським способом. У сучасному окресленні сутнісні сили людини виглядають дещо ширше, оскільки до названих Л. Фейєрбахом додають ще й людську тілесність.

Людська тілесність постає досить унікальною, надзвичайно складною, такою, що концентрує в собі майже всі відомі нам природно-космічні якості: саме в людському сприйнятті кольори починають набувати повноти спектральних проявів, запахи — належної оцінки, смаки — реакцій та ін. Людська тілесність має надзвичайну пластичність, вищий ступінь саморегуляції та ін.

Людські почуття, як про це свідчать сьогодні спеціальні дослідження, завжди предметно навантажені та до певної міри інтелектуалізовані. Через це вони, по-перше, досягають найвищих почуттів, таких, як любов, самовідданість, страх, ненависть, надія та ін. Такого роду почуття, по-друге, здатні бути провідними чинниками людської поведінки, значно перевершуючими усякі інші, в тому числі – інстинкт самозбереження.

Людське розуміння підносить людину над усім суцям, дозволяючи судити про нього, оцінювати, подумки переробляти, проникати у глибинні закономірності світу, перебувати, нарешті, на дистанції у відношенні до всякої реальності.

Нарешті, воля (воління), наділяє людину унікальними у світі живого здатностями зосереджувати свої сили, енергію, задуми на певній меті, на певних діях, що можуть не мати безпосереднього вітального (життєвого) значення, а також можуть знаходитись на величезній просторовій та часовій відстані від людини. Існує дещо перебільшений, але і певною мірою виправданий афоризм: «Не можна, але якщо сильно воліти, то можна».

Всі ці сили ніби виводять людину у перший ряд того всесвітнього процесу, де відбувається саморозкриття та самопродукування світових сил та нових сутностей. Через це сучасне розуміння людини дозволяє нам належною мірою оцінити давні філософські твердження про те, що глибини світу розкриваються в людині та через людину. А звідси вишиває, що ми не повинні ставитись до людини, як до "біомаси", що цінність людини не може бути обмежена ні її соціальними функціями, ні, навіть, її думками та ідеалами: це є передній край світового метаморфозу (процесу зміни та породження нових форм).

Ще І. Кант зазначав, що сутнісні сили належать передусім субстанціям, тобто таким почалам, які в самих собі "утримують повну основу речі". Новизна й справжнє глибинне значення підходу І.Канта до вчення про живі сили полягає в тому, що він, аналізуючи ці сили, значною мірою виходив за межі їх механіко-математичної природи. Поняття "сила" в нього набуває метафізичного характеру і вже стосується самої сутності людини, її природи.

М. Хайдеггер фіксує особливість сучасного світогляду – девальвацію самого уявлення про сутність людини, надаючи їй метафізичного звучання. Різні культурно-історичні епохи й світогляди формували й різне смислове наповнення сутнісних сил людини: розум, віру, волю, чуттєвість, свободу, милосердя, героїзм та ін., виводили на авансцену чи одні, чи інші з них. Спираючись на результати досліджень природознавців і філософів, враховуючи вищезазначені риси специфіки людської діяльності, маємо можливість для визначення людських сутнісних сил.

Людські сутнісні сили – це той різновид здатностей людини, які людина вже застає готовими, але які реалізуються лише через її діяльність і які лежать в основі всіх інших людських здатностей, уможлиблюючи поведінкові дії, творчо-перетворювальну й пристосовницьку діяльність людини, відіграючи основну роль у ранжуванні смисложиттєвих цінностей і переконань особистості.

Смислове наповнення поняття «сутнісних сил» людини: різні культурно-історичні епохи і світогляди формували і різне наповнення поняття «сутнісні сили» людини: розум, віру, волю, силу, чуттєвість, свободу, милосердя, героїзм та інше, при цьому на авансцену людської історії виходили одна за одною – та чи інша з них.

Історично склалось так, що пізнання цих сил, уміння скористатись ними і стали надійним засобом самоствердження людини в її боротьбі за реалізацію своїх прав і ідеалів. А той смисл, який вкладала людина в притаманні їй феномени свободи, сили, гордості (вся змістова наповненість конкретних сутнісних сил), завжди регулювався конкретно-історичними умовами існування та потребами суспільства, його цілями, ідеалами. Уточнено поняття «сутнісні сили людини». Сутнісні сили людини – це той різновид здатностей людини, які людина вже застає готовими, але які реалізуються лише через її діяльність і які лежать в основі всіх інших людських здатностей, уможливлуючи поведінкові дії, творчо-перетворювальну й пристосовницьку діяльність людини, відіграючи основну роль в ранжуванні смисложиттєвих цінностей і переконань особистості. Розглянуті з боку своїх раціональних та чуттєвого начал, а також як втілення самості, не відчужуваності якостей і цінностей, сутнісні сили людини постають як екзистенціалії, а зусилля з реалізації цих сутнісних сил здійснюються через акти екзистенційного напруження особистості, соціальної групи чи соціуму. У свою чергу, ці акти екзистенційних зусиль відбуваються й тематизуються через трансценденцію, трансценденційні уявлення.

Тема 8. Людина як проблема соціальної філософії

1. Особистість як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин.
2. Специфіка існування людини у суспільстві і природі.

1. ОСОБИСТІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Проблема людини — центральна в соціальній філософії. У всій своїй історії вона постійно прагне пізнати людину не лише як частину матеріального світу, тілесну істоту, а головним чином як творця історії, суб'єкта діяльності, істоту, котра мислить і відчуває, володіє складним і неповторним внутрішнім світом. Таке ставлення соціальної філософії до проблеми людини не випадкове. Без вивчення сутності і змісту людини, форм їх вияву, напрямів і перспектив розвитку, неможливе наукове розуміння суспільства як соціально-практичного способу буття людей. Існування і поступальний рух суспільства від одного етапу до іншого невіддільні від постійного удосконалення людини. Якщо людина є продуктом обставин і виховання, то створюються ці обставини і здійснюється виховання самою людиною. Суспільство і людина діалектично єдині від початку і до кінця. Антропогенез і соціогенез є двома частинами антропосоціогенезу — єдиного процесу одночасного становлення і людини, і суспільства, який тривав приблизно 3,5 млн років і завершився формуванням разом із суспільством унікального біологічного виду *Homo sapiens* — людини розумної.

Людина є предметом вивчення багатьох галузей знання: соціології, психології, фізіології, педагогіки, медицини, кібернетики, інформатики та ін. Проте тільки соціальна філософія розробила цілісну теорію людини, досліджувала не лише антропосоціогенез, а й типи людини і суспільства в їх історії, довела, що самоціллю історичного процесу є всебічно і гармонійно розвинута людина.

Філософія запропонувала чимало дефініцій (лат. визначаю) людини. Арістотель вважав її політичною твариною, інші філософи і вчені — розумною твариною, моральною твариною, вільною твариною та ін. Б. Франклін вперше визначив людину як тварину, що створює знаряддя праці. Досі це визначення становить науковий інтерес. Знаряддя праці — це одночасно і найскладніша, і найпростіша річ, яка виходить з рук людини. Так, сучасні знаряддя праці опредмечують величезний обсяг знань, умінь, павичок людей, їх зусиль з кооперації різних видів діяльності, тоді як стародавньому світі знаряддя праці були настільки примітивними, що ймовірна можливість їх виготовлення ще "пралюдьми", які не володіли понятійним мисленням, самосвідомістю, членороздільною мовою. Наука свідчить, що виробництво найпростіших знарядь праці розпочалося за 1—1,5 млн років до появи мовлення і мислення в прабатьків людини.

Сучасна філософія визначає людину як вищий ступінь розвитку живих організмів на Землі, суб'єкта суспільно-історичної діяльності і культури. Для визначення конкретної людини, виокремлення її з колективу, соціальної групи у філософії вироблено поняття "індивід" (лат. неподільне), яке виражає найабстрактніше в людині, головним чином її тілесну відокремленість від інших людей, тому воно доповнюється, як правило, більш конкретними поняттями "індивідуальність" та "індивідуалізм".

Індивідуальність — це виявлення унікального, неповторного, своєрідного у природних (біологічних), духовних і соціальних властивостях і якостях індивіда; одиначне в індивіді, те, чого не має в інших індивідів.

Індивідуалізм виражає пріоритети індивіда в будь-якій формі соціальної спільності, абсолютизацію його світоглядної позиції та її протиставлення суспільству. Він виявляється як у реальній життєвій практиці (у вчинках індивідів), так і в різних етнічних, філософських, політичних та інших концепціях, у яких людина зображується як одвічно несоціальна і навіть антисоціальна істота. Подолання індивідуалізму передбачає усунення його соціальних причин, гуманізацію суспільного життя, всебічний розвиток індивідів в умовах справжньої колективності і через неї.

Людина має складну біосоціальну структуру. Біологічне — основа її природи і спільне з вищими тваринами. Воно змінюється з часом, але повільно і неістотно. Навіть середній об'єм головного мозку сучасної людини майже такий, як у кроманьйонців і неандертальців — приблизно 1400 куб. см. Більше того, у зв'язку з ускладненням центрів асоціації в лобно-скроневих відділах він зменшився до 1350 куб. см. За даними фізіологів, тільки десята частина можливостей мозку використовується людиною, хоча потік інформації, що сприймається нею, і рівень вирішення завдань щодо її переробки значно

переважають відповідні параметри недалекого минулого. Отже, головний мозок людини еволюціонує в напрямі не збільшення ваги і кількості нервових клітин, а в напрямі реалізації прихованих резервів: ускладнення зв'язків між клітинами, доцільного їх використання, особливо у відділах, які керують складними логічними операціями. Такого роду об'єктивна тенденція у функціонуванні мозку є основою для того, щоб вважати необґрунтованими прогнози деяких вчених про виродження людства в результаті інволюції (зморщування) чи надто швидкої еволюції мозку.

Пріоритетною в людині є її соціальна система з такими елементами, як свідомість і членороздільна мова, світогляд, ціннісні орієнтації та соціальні установки, діяльність і спілкування, становище і статус у суспільстві та багато інших. Під її впливом біологічні структури і функції людського організму істотно модифікувалися, "олюднилися". Їх унікальність полягає в тому, що на відміну від тварин людина може разом з генетичною програмою (закодована в спадкових структурах, записана в молекулах ДНК і через зародкові клітини переходить від покоління до покоління) передавати досвід попередніх поколінь кожному наступному поколінню.

Біологічна і соціальна системи в людині — діалектично єдині, тому будь-які абсолютизації однієї з них не можуть мати науково-філософського обґрунтування. Проте ниві, під впливом досягнень молекулярної і загальної генетики все частіше з'являються євгенічні утопії про поліпшення людини методами генетики. Деякі з них пропонують удосконалення всього людства, інші — створення тільки касти геніїв і вчених для управління рештою "неповноцінних" людей.

Наукова філософія розглядає втручання в механізм спадковості людини з метою зміни її генетичної структури як новий підхід до дослідження її організму, але тільки тоді, коли він відкриває можливість лікування спадкових хвороб і захисту спадковості від шкідливого впливу на неї радіації, хімічних сполук та інших зовнішніх факторів. Разом з тим вона попереджує про неприпустимість безграмотного втручання в спадковість людини; підкреслює соціальну відповідальність учених; рішуче виступає проти загрози перетворення людства на експериментальне стадо, на полігон для вирощування якоїсь породи людей шляхом масової селекції; доводить безперспективність ігнорування найбільшої цінності — духовної унікальності, неповторності людини.

Діалектика біологічної і соціальної систем у людині виявляється у широкій гамі сторін її життєдіяльності — від фізіологічної до соціальної. При цьому біологічне в людині перебуває у соціально перетвореному вигляді. Воно є матеріалом для становлення людини, формування і функціонування її суспільних якостей. Перетворення цього матеріалу на власне людину з її здібностями є результатом дії факторів соціального порядку, головним чином трудової, виробничої діяльності. Людина — це діалектична єдність загального (родового, природного), особливого (соціального) і одиничного (індивідуального) способу існування. Людина біосоціальна за змістом, але

соціальна за суттю. Для відображення соціального в людині і для розуміння біологічного в ній ЯК носія соціального у філософії є поняття "особистість".

Особистість — це людина в сукупності її соціальних якостей. її сутність однозначно соціальна.

За класичним визначенням, сутність особистості по с абстрактом притаманним окремому індивіду. У своїй дійсності вона с сукупністю всіх суспільних відносин. Підставою для такого визначення сутності особистості є об'єктивний науковий факт, що будь-яка особистість формується під визначальним впливом наявної системи суспільних відносин. Кожному історичному типу суспільних відносин відповідають історичні типи особистостей: рабовласники і раби, феодала (поміщики, латифундисти) і селяни, капіталіста і пролетарі (робітники), всебічно і гармонійно розвинена особистість у майбутньому суспільстві.

Людина особистістю стає і розвивається відповідно до міри засвоєння суспільних відносин. Жодна особистість, навіть найгеніальніша, не може вийти за межі наявних суспільних відносин у своєму вдосконаленні. Вона — об'єкт цих відносин.

Процес засвоєння особистістю певних суспільних відносин, що дає їй можливість функціонувати як повноправному членові суспільства, філософи називають соціалізацією. її спрямування численні, як численні суспільні відносини і зв'язки між ними, тому, соціалізуючись, особистість може бути виноробом, економістом, політиком, юристом, письменником, художником, або одночасно, політиком і юристом, економістом, юристом і менеджером тощо. Оскільки процес соціалізації при оволодінні людьми об'єктивними законами в зрілому суспільстві перетворюється на науково керований, держава планує кількість і якість підготовлених спеціалістів за професіями. Для цього створюється система навчальних закладів і науково-дослідних центрів, функціонування яких неможливе без соціалізації вчителів, викладачів, вихователів, вчених — психологів і педагогів, лаборантів і наукових працівників. Отже, починати вивчення особистості треба не з дослідження самих індивідів, а з суспільних відносин, в яких вони формуються, функціонують і розвиваються, переходячи від абстрактного до конкретного, від загального до одиничного, до індивіда та індивідуальності.

Разом з тим особистість — не тільки об'єкт, а й суб'єкт суспільних відносин. Суспільні відносини, їх численні взаємозв'язки створюються спільною матеріальною і духовною діяльністю людей. Особистість — головна продуктивна сила суспільства, вона — власник, розпорядник і користувач засобів виробництва, ініціатор плюралізму форм власності, творець виробничих відносин — економічного базису, надбудови, науки і культури, родини і побуту, соціальних та історичних етнічних спільнот. Отже, взаємозв'язок суспільних відносин і особистості об'єктивно-суб'єктивний. Таким є і конкретний вияв складної і системної сутності особистості на всіх її рівнях: індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому.

Першим і найпростішим елементом сутності особистості, індивіда є потреби. Як категорія соціальної філософії потреба відображає нужду

особистості в тому, що їй необхідно або чого не вистачає для життя. Людина має безліч потреб: у харчуванні, житлі, одязі, збереженні довкілля, у знаннях, у політичному керівництві та ін. Без потреб особистості не буває. Сутнісне місце потреб у структурі особистості є ще одним підтвердженням того, що людина — частина природи, тому що первинні матеріальні потреби є і в людини, і в тварин (наприклад, у їжі, захисті від загрози для життя), а також особлива частина природи, оскільки виробляє засоби задоволення своїх потреб, тоді як тварина використовує для цього безпосередньо речі та предмети природи.

Задовольняється будь-яка потреба особистості через мету — ідеальний образ осмислення результату діяльності, шляхів і засобів його досягнення. Усвідомлена потреба, синтез потреби і мети утворюють інтерес (лат. має значення, важливо).

Потреби, мета, інтереси особистості класифікують за видами суспільних відносин, об'єктом і суб'єктом яких вона є. Розрізняють потреби, мету та інтереси: матеріальні (у харчуванні, одязі, економії водних, сировинних, паливних ресурсів, ефективному використанні земельних угідь), духовні (у знаннях, політиці, праві, моралі, естетиці, релігії, філософії, науці), соціальні (у праці, інформації, спілкуванні, уособленні), невиробничі (у послугах, транспорті, засобах зв'язку, предметах побуту, освіті і вихованні). Всі вони можуть бути особистими, індивідуальними чи суспільними, прогресивними чи реакційними і консервативними, реальними чи уявними, державними, національними, сімейними, партійними тощо.

Філософське дослідження походження і функцій потреб та інтересів особистості зумовлює такі основні висновки.

По-перше, справжнім рушієм людської історії є розвиток потреб та інтересів особистості, способів і засобів їх задоволення і реалізації.

По-друге, задоволення потреб і реалізація особистістю своїх інтересів можливі тільки через суспільне виробництво, яке їх формує і для якого вони є мотивами його удосконалення. Кожна задоволена потреба і кожний реалізований інтерес з необхідністю зумовлюють нові потреби та інтереси і відповідно зростання суспільного виробництва.

По-третє, різні групи потреб та інтересів мають неоднакові основи і способи задоволення, виконують різні та неоднозначні функції. Тому суспільне виробництво поділяється на матеріальне, духовне, соціальне, а також невиробничу сферу.

По-четверте, матеріальні потреби та інтереси є визначальними в життєдіяльності особистості і суспільства, тому матеріальне виробництво — основа їх існування і розвитку.

По-п'яте, вивчення, знання потреб та інтересів особистості, врахування їх у теоретичній і практичній діяльності — головна умова наукового управління економікою та всіма іншими сферами державної, регіональної та місцевої систем життєдіяльності.

Потреби, мета та інтереси — головні мотиви діяльності. Разом із засобами і результатами діяльності вони утворюють її структуру. Сама діяльність як спосіб існування і розвитку особистості, всебічний процес

перетворення нею природного і соціального середовища відповідно до своїх потреб, мети та інтересів є інтегрованим компонентом її сутності, тобто сутність особистості однозначно діяльна.

Діяльність— складне системне утворення. У ній розрізняють три напрями: 1) діяльність особистості стосовно зовнішньої та своєї природи; 2) діяльність стосовно інших людей; 3) діяльність щодо відновлення самої особистості. Виокремлюються такі роди діяльності: у першому напрямі — виробництво, розподіл, обмін і використання матеріальних засобів життя, а також охорона здоров'я людей; у другому — політичний, правовий, моральний, естетичний, філософський, науковий і релігійний роди; у третьому — навчально-педагогічний і виховний. Інтегрують усі роди наукова і управлінська діяльність. Кожний рід включає сукупність видів і підвидів діяльності, зумовленої конкретною працею.

Всі напрями, роди, види і підвиди діяльності взаємопов'язані. Відповідно до об'єктивного ходу історії вони можуть бути прогресивними чи регресивними, революційними чи контрреволюційними; відповідно до об'єктивних систем цінностей — позитивними чи негативними, антисуспільними, законними чи незаконними, моральними чи аморальними; відповідно до процесу діяльності та її результатів — творчими чи нетворчими. Очевидно, що зрілій особистості властива прогресивна, позитивна, законна, моральна і творча діяльність.

Будь-яка діяльність особистості завжди свідома. Ядром свідомості, її сутністю є світогляд, а саме два його основні елементи: світосприйняття і світорозуміння. Люди відрізняються одне від одного не за свідомістю взагалі, а за світоглядом. Він разом з діяльністю є інтегрованим компонентом сутності особистості.

Цементують структуру світогляду переконаній. Не можливий світогляд без переконань, тобто впевненості особистості в правильності своїх поглядів та ідей. Переконання, за висловом класика, — це пута, з яких не можна вирватися, не розірвавши свого серця. Це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм.

У житті і діяльності особистості її світогляд виявляється через форми, одна з яких — самосвідомість: і пізнання особистістю себе, і ставлення до себе, тобто самооцінка, самоконтроль, управління собою. Провідне місце в ній посідає розуміння особистістю свого місця у суспільстві, сенсу свого життя, відповідності своїх ідеалів суспільним потребам, відповідальності за свої дії. Формується і розвивається самосвідомість у процесі соціалізації, навчання і виховання особистості. Самосвідомість розвинутої особистості є завжди патріотичною, творчою, цілісною.

Інша форма виявлення світогляду особистості — її ціннісні орієнтації: погляди, уявлення, переконання та ідеали з приводу матеріальних, духовних і соціальних цінностей. Вони визначають послідовність і спрямованість поведінки особистості, її вчинків та ставлення до принципів, норм життя і діяльності у суспільстві. Для особистості з цілісним світоглядом характерна орієнтація на загальнолюдські цінності: права людини, економіку ринку,

демократію та державний суверенітет, правове суспільство, свободу, соціальну справедливість, повну зайнятість населення та багато інших.

На основі ціннісних орієнтацій особистості у процесі її соціалізації формуються соціальні установки — ще одна форма вияву світогляду. Вони є відображенням ціннісних орієнтацій як соціально детермінованої схильності особистості до наперед визначеного ставлення — позиції відносно речі, людини, події. В особистості зі сформованим світоглядом соціальні установки вирізняються суспільною значущістю мети і прагнень, їх відповідністю суспільним потребам та ідеалам, єдністю мети і засобів її досягнення, поєднанням прагнення до матеріального добробуту з орієнтацією на вищі духовні цінності.

Самосвідомість, ціннісні орієнтації та соціальні установки є не лише формами виявлення світогляду, а й критеріями ступеня його досконалості, критеріями духовності особистості. Дух, духовність у філософії і науці завжди розглядалися як людський розум, мислення, а духовне виробництво — як формування свідомості у суспільній формі і в певній системі суспільних відносин. Сутністю свідомості є світогляд, отже, його компоненти насамперед становлять основу духовності особистості.

Поняття духовності особистості та суспільства — складне, багатогранне, системне. Воно включає погляди, уявлення, переконання та ідеали — економічні, політичні, правові, моральні, естетичні, філософські, а також релігійні. Релігійні ідеали належать до минулого історичного типу світогляду. Сучасний світогляд — філософський, філософською є й духовність. Він включає все позитивне, у тому числі з релігії. Проте, релігійність — це не вся духовність особистості, а тільки її елемент, причому не основний, а другорядний, минулий, який не має майбутнього.

Справжня духовність сучасної особистості полягає в наукових, інженерно-технічних, філософських, правових та інших знаннях, у перетворенні цих знань на переконання, у діяльності на їх основі за об'єктивними законами розвитку природи, суспільства і особистості у напрямі створення нових суспільних відносин і нової людини. Вирішення проблеми духовності не у сподіваннях на милість Бога, а в генерації нових ідей, цивілізованості і культурі, у дотриманні загальнолюдських цінностей. Українська філософська і наукова думка має відігравати важливу роль у розробці таких ідей, у становленні нової духовності.

Діяльна сутність особистості та її світогляд виявляються не тільки в системі "суб'єкт — об'єкт", а й у системі "суб'єкт — суб'єкт". Розвиток індивіда зумовлений розвитком інших індивідів, з якими перебуває у прямих або опосередкованих стосунках. У соціальній філософії стосунки — спосіб поєднання людей у суспільство, взаємодії суспільних індивідів та їх організованих спільнот; певною мірою самостійна, індивідуалізована форма суспільних відносин. Лише у спілкуванні особистість набуває всіх своїх якостей, реалізує можливості, виявляє здібності, індивідуальність. У спілкуванні особистість наслідує соціальну програму і досвід поколінь, долучається до масового соціального руху.

Без спілкування немає особистості. Спілкування в усіх формах (безпосередніх і опосередкованих, міжособистісних і в колективах, інших соціальних організаціях) — ще один інтегрований компонент сутності особистості.

Отже, об'єктивно-суб'єктивний взаємозв'язок суспільних відносин і особистості виявляється у сутності особистості через діяльність, світогляд і спілкування. Розвиненою особистістю можна вважати ту, яка залучена до ефективної форми спілкування, володіє науковим світоглядом, різнобічними здібностями і здатністю вільно змінювати роди і види творчої діяльності.

Визначення сутності особистості як діалектичної єдності діяльності, світогляду і спілкування — ключ до пізнання її змісту. Він містить певну сукупність складових, кожна з яких є результатом суб'єктивування конкретних видів суспільних відносин.

Особистість — об'єкт і суб'єкт суспільних відносин, тому вони органічно входять до її внутрішньої структури, а особистість оволодіває суспільними відносинами і наповнює їх своїми індивідуальними якостями. Механізмом такого суб'єктивування є процес інтеріоризації (лат. внутрішній, перехід ззовні всередину) — перехід, унаслідок якого зовнішні процеси перетворюються на внутрішні, піддаючись специфічній трансформації: узагальненню, скороченню, розвитку за межами зовнішніх процесів.

Сукупність складових змісту особистості тотожна сукупності суспільних відносин у суспільстві. Можливих складових розвитку особистості може бути стільки, скільки є створених діяльністю людини суспільних відносин. Це матеріальна, політична, правова, моральна, естетична, релігійна та інші складові, кожна з яких становить складну систему, відображає свій вид суспільних відносин, відповідає йому і характеризується елементами сутності особистості.

Так, матеріальна складова змісту особистості включає діяльність з реалізації матеріальних потреб та інтересів у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних засобів життя. До неї належать також світоглядні погляди, уявлення, переконання та ідеали, ціннісні орієнтації та соціальні установки з приводу виробництва і відновлення матеріальних благ. За наявності у розпорядженні тієї чи іншої особистості однакових засобів виробництва, якість і кількість праці визначаються насамперед її світоглядним рівнем. До змісту матеріальної складової особистості належать також різні форми і засоби спілкування: економіко — математичні, електронно-обчислювальні, автоматизовані, всі засоби масової інформації.

Моральна складова змісту особистості включає моральні суспільні відносини в суб'єктивному вигляді. Вони трансформуються через моральні потреби, мету та інтереси, моральну діяльність у цілому, моральні погляди, уявлення, переконання та ідеали, способи і форми морального спілкування.

Моральна діяльність, як і будь-яка інша, може бути відносно самостійною та одночасно належати до всіх інших напрямів, родів, видів і підвидів діяльності. Відносно самостійна вона є тоді, коли вирішує завдання з формування в особистості моральних якостей. Однак і в цьому випадку

моральна діяльність не може бути "чистою" за змістом, тому що детермінована виробничими та іншими суспільними відносинами.

Моральний світогляд, у свою чергу, об'єктивується в активності, мотивації вибору особистістю лінії своєї поведінки, оцінках умов і результатів діяльності з позицій таких категорій, як благо, добро, обов'язок, відповідальність та ін. Серед функцій морального спілкування особливе значення має нормативність, яка обмежує спілкування і сприяє програмуванню типів і форм взаємовідносин між людьми, котрі вступають у контакти.

Отже, моральна складова змісту особистості визначена її соціальною сутністю і виявляється у здатності свідомо зміцнювати і розвивати суспільні зв'язки людей в таких виявах, як людяність, гуманізм, солідарність, колективізм. Формування цієї складової є динамічним системним процесом розвитку в суб'єкта, індивіда моральних потреб, мсти та інтересів, моральних світоглядних поглядів, переконань та ідеалів, морального спілкування, здатності до діяльності з виконання суспільного обов'язку і оцінки своїх вчинків відповідно до принципів і норм моральності.

Теорія і методологія дослідження інших складових змісту особистості (політичної, правової, естетичної, релігійної тощо) аналогічні. Всі вони становлять діалектичну єдність. Їх зрілість залежить від рівня розвитку суспільних відносин, історичного часу і якості соціалізації особистості, її творчої активності, ефективності навчання і виховання. Відокремити їх можна тільки в абстракції, але іншої можливості пізнання такого складного феномену немає.

Особистість як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин — продукт обставин і виховання. У зрілому суспільстві створення цих обставин і виховання є науково керованим процесом. Підготовка кадрів для цього — завдання вищої освіти зокрема філософської.

Сучасна особистість українського громадянина— соціальний тип особистості з науковим світоглядом, яка володіє засобами і формами спілкування, всебічними здібностями і здатністю вільно змінювати роди і види творчої діяльності, адекватна суспільним відносинам у перетвореному, суб'єктивованому вигляді. Це інтеризований "ансамбль" суспільних відносин, результат вирішення суперечностей між об'єктивуванням і суб'єктивуванням особистості.

2. ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

Перше, найбільш абстрактне визначення (способом порівняння): суспільство – це не природа.

Суспільство відносно відокремлена від природи частина світу, що представляє собою форми життєдіяльності людей, які історично розвиваються. У цьому визначенні підкреслені ключові слова. Суспільство це не дороги, будинки, машини і т.п.; суспільство це люди і їх діяльність. Сутність суспільства – це процес виробництва і відтворення людьми свого соціального життя.

Головною відмінною ознакою суспільства є специфічна людська діяльність праця. Чим же праця людини відрізняється від діяльності тварин?

По-перше, тварини користуються зовнішньою природою, у той час як людина вносить зміни в зовнішнє середовище, перетворює природу, змушуючи її в новому вигляді служити людині.

По-друге, тварини, використовуючи зовнішню природу, пускають у хід зуби, роги, копита і інші органи свого тіла. Людина, перетворюючи природу, крім енергії ніг, рук, голови надає руху знаряддям праці, що доповнюють, посилюють її природні органи.

По-третє, деякі тварини теж застосовують різні предмети, як зброю або знаряддя, але спорадично. Людина застосовує їх постійно, систематично, а головне, що недоступно тварині, вона створює ці знаряддя.

По-четверте, людська праця на відміну від тваринно-інстинктивної діяльності носить суспільний характер.

Історично у взаємозв'язку суспільства і природи праця відіграє двояку роль: з одного боку вона з'єднує людину із природою, будучи основою обміну речовин між ними, з іншого боку виділяє суспільство із природи, породжуючи специфічні закони суспільного розвитку.

У вирішенні проблеми взаємозв'язку, взаємодії суспільства і природи виділяється три основних методологічних підходи або три моделі:

1. Діалектико-матеріалістична. Суспільство частина світу, яка відокремилася від природи. Суспільні процеси мають свою специфіку, але завжди пов'язані із природою.

2. Ідеалістична. Природа і суспільство – дві різні сутності – матеріальна і духовна. Суспільство розвивається по абсолютно іншій моделі взаємодії суспільства і природи.

3. Натуралістична. Суспільство – природа. Суспільство нічим принципово від природних ресурсів не відрізняється; у ньому діють ті ж закономірності, що і у природі. Приклади натуралістичних концепцій: соціал-дарвінізм; географічний детермінізм сторони діалектичного протиріччя. Головне джерело розвитку суспільства дух (свідомість, ідеальні мотиви діяльності). Соціальний дарвінізм рух у суспільствознавстві кінця XIX початку XX століття, якому властиве зведення закономірностей розвитку суспільства до законів біологічної еволюції і висування принципів природного добору, боротьби за існування і виживання найбільш пристосованих як визначальних факторів громадського життя. Попередником соціал-дарвінізму був Т. Мальтус (1766-1834), а безпосереднім засновником Г. Спенсер (1820-1903).

В епоху великих географічних відкриттів виникає географічний напрямок у соціології, який отримав найменування - географічний детермінізм. Прихильники цього напрямку визнають географічне середовище головним, визначальним фактором розвитку суспільства. Видним представником географічного детермінізму був Ш.Л.Монтеск'є (1689-1775) у Франції, що у своїй книзі "Про дух законів" стверджував, що долю людства визначають чотири фактори: клімат, їжа, ґрунт, ландшафт і що властивості географічного середовища ділять суспільство на багатих і бідних. На думку представників цієї

теорії, географічне середовище є визначальним чинником у всіх сферах життя суспільства: економічної, політичної, духовної.

З погляду діалектико-матеріалістичної концепції географічне середовище відіграє важливу роль у житті суспільства, але не вирішальну, тому що є зовнішнім чинником.

Людина не живе в «дикій» природі, вірніше, чим більше вона розвивається, тим далі від неї віддаляється. Перетворюючи природу, людина її «одухотворяє», накладає «печатку своєї свідомості». Природа, яка включена в сферу людської діяльності (прямо або побічно) позначається поняттями: «географічне середовище», «олюднена природа», «навколишнє середовище». Але і від географічного середовища людина як би «відгороджується ковпаком цивілізації», тобто створює матеріальну культуру (житло, зелені насадження, дороги, засоби зв'язку і т.п.), яку ще називають «другою природою» (підкреслюється її матеріально-речовинний характер).

У взаємодії суспільства і природи виділяється три основних історичних етапи, які обумовлені характером і рівнем розвитку виробництва.

1. Перший етап пов'язаний з таким станом суспільного виробництва, коли людина як знаряддя праці застосовувала видозмінений предмет природи. Тоді процес освоєння навколишнього середовища носив головним чином екстенсивний характер, і природа справлялася з відновленням своїх ресурсів, як правило, без втручання людини.

2. Промислова революція кінця XVIII початку XIX століття поклала початок наступному етапу взаємодії суспільства і природи. На цьому етапі людина у процесі виробництва застосовує не просто предмет природи, перетворений у знаряддя праці, а природний процес, перетворений у промисловий. При цьому освоєння природних ресурсів набуває все більше інтенсивний характер.

3. Новий період освоєння природних ресурсів пов'язаний з розвитком сучасної науково-технічної революції. Сили суспільства сьогодні настільки великі, вони роблять на навколишнє середовище такий тиск, що можна говорити про виникнення якісно нового рівня протиріч людей із природою. Стрімкий розвиток продуктивних сил створив цілий ряд конфліктних ситуацій у розвитку системи « суспільство - природа», багато з яких мають глобальний характер.

Одна із глобальних проблем сучасності екологічна проблема, яка виникла у зв'язку зі зростаючими негативними наслідками освоєння людиною природних ресурсів.

Три основних аспекти екологічної проблеми:

1. Забруднення навколишнього середовища відходами виробництва і побуту, які виникають у результаті недосконалості технологічних процесів. Приклади: сьогодні в атмосферу надходить 20 млрд. тонн вуглекислого газу у рік. Половину цієї кількості вуглекислого газу поглинає поверхня океанів, а в атмосфері зміст CO₂ зростає за рік на 0,2%. По даним ООН, у США щорічно викидається в атмосферу до 141 млн. тонн диму. Глобальний характер носить теплове і радіоактивне забруднення атмосфери. Забруднюються величезні

акваторії світового океану. Наприклад, кількості нафтопродуктів, яка скидається в океан, (13-14 млн. тонн за рік), достатньо для утворення нафтової плівки на двох третинах поверхні океанів і морів.

2. Виснаження енергетичних і мінеральних ресурсів. Приклади: щорічна «діяльність» біосфери по синтезу органічних поєднань обчислюється порядком сотень мільярдів тонн. Людство ж у цей час використовує приблизно 100 млрд. тонн органічних і неорганічних, поновлюваних і не поновлюваних речовин і мінералів природи. Обсяг світового видобутку корисних копалин зараз перевищує 20 млрд. тонн у рік. За останні два десятиліття їх добуто більше, ніж за всю історію гірничодобувної промисловості. Розвідані світові запаси нафти становлять 455×10^8 барелі, при нинішньому рівні споживання цих запасів вистачить не більше, ніж на півстоліття.

3. Погіршення навколишнього середовища, тобто скорочення під впливом антропогенного виробництва числа елементів природи: вимирання видів тварин і рослин, які приводять до ослаблення, збільшення вразливості цілих природних комплексів. Приклади: у Великих Озерах США і у деяких частинах Балтійського моря риба не може жити через недостачу розчиненого кисню. Отруйні речовини, які втримуються в промислових відходах, знищили всю рослинність, отруїли ґрунт і повітря на околицях японського міста Такасаго; природа в ньому не зможе бути відновлена в найближчі кілька сотень років. Це стосується і самої людини іде процес «погіршення» його біології: зниження імунітету, спадкоємні захворювання, епідемії.

Зараз людство розробило безліч способів і шляхів вирішення екологічних проблем (техніко-технологічних, економічних, політичних, правових і світоглядно-гуманітарних); однак, процеси погіршення навколишнього середовища поки що без поворотні. Ця обставина викликала безліч песимістичних прогнозів наприкінці ХХ століття.

Таким чином, суспільство існує і розвивається за специфічними законами, але в той же час багатьма нитями пов'язане із природою і разом вони становлять дві частини єдиного буття.

Глобальні проблеми світу прорив у майбутній світовий порядок. Глобалістика, глобальне прогнозування і моделювання виникає і бурхливо розвивається з середини ХХ-го століття. Пов'язано це з усвідомленням і вивченням глобальних проблем сучасного світу.

Поняття "глобальний" походить від лат. *globus* – земна куля і використовується для призначення найбільш важливих, загальнопланетарних проблем сучасної епохи, які постали перед людством.

Проблеми перед людьми, перед людством завжди стояли і стояти будуть. Які ж із сукупності проблем називають глобальними? Коли і чому вони виникають?

Глобальні проблеми виділяють по об'єкту, по широті охоплення дійсності це такі соціальні протиріччя, які охоплюють як людство в цілому, так і кожну людину. Глобальні проблеми зачіпають корінні умови буття; ця стадія розвитку протиріч ставить перед людством гамлетівське питання: "бути або не бути?" зачіпає проблеми сенсу життя, сенсу людського існування.

Відрізняються глобальні проблеми і методами їх рішення.

Вони можуть бути вирішені тільки спільними зусиллями світового співтовариства і комплексними методами. Тут уже не обійтися окремими техніко-економічними заходами. Для вирішення сучасних глобальних проблем необхідний новий тип мислення, де головними є морально-гуманістичні критерії.

Виникнення глобальних проблем у ХХ столітті пов'язане з тим, що, як пророкував В.Вернадський, людська діяльність набула планетарний характер. Відбувся перехід від тисячолітнього стихійного розвитку локальних цивілізацій до світової цивілізації.

Засновник і президент Римського клубу (Римський клуб – міжнародна неурядова організація, що поєднує близько 100 вчених, суспільних діячів, бізнесменів, створена в 1968 році в Римі для обговорення і досліджень глобальних проблем, сприяння формуванню суспільної думки відносно цих проблем) А. Печчеї писав: "Діагноз цих утруднень поки невідомий, і проти них не можна прописати ефективних ліків; при цьому вони посилюються ще тією тісною взаємозалежністю, яка зв'язує нині все в людській системі... В нашому штучно створеному світі буквально все досягло небувалих розмірів і масштабів: динаміка, швидкість, енергія, складність і наші проблеми теж. Вони тепер одночасно і психологічні, і соціальні, і економічні, і технічні, до того ж ще політичні".

В сучасній літературі з глобалістики виділяється кілька основних блоків проблем. Головна проблема проблема виживання людської цивілізації.

Що ж у першу чергу загрожує людству? Це:

- виробництво і нагромадження зброї масового знищення, яка може вийти з-під контролю;
- посилення антропогенного тиску на природу. екологічна проблема;
- пов'язані з першими двома сировинна, енергетична і продовольча проблеми;
- демографічні проблеми (неконтрольований, швидкий ріст населення, некерована урбанізація, надмірна концентрація населення у великих і найбільших містах); подолання країнами, які розвиваються, всебічної відсталості;
- боротьба з небезпечними хворобами;
- проблеми освоєння космосу і світового океану;
- проблема подолання кризи культури, занепаду духовних, в першу чергу моральних цінностей, формування і розвиток нової суспільної свідомості з пріоритетом загальнолюдських цінностей.

Докладніше охарактеризуємо останню з названих проблем. Проблема занепаду духовної культури давно називається серед основних глобальних проблем, але саме зараз, з кінця ХХ-го початку ХХІ століть все частіше вченими і суспільними діячами вона визначається як ключова, від якої залежить вирішення всіх інших. Найстрашніша з катастроф, що загрожують нам, – це не стільки атомний, тепловий і тому подібні варіанти фізичного знищення людства, скільки антропологічна знищення людського в людині.

А.Д. Сахаров у своїй статті "Світ через півстоліття" писав: "Сильні і суперечливі почуття охоплюють кожного, хто замислюється про майбутнє світу через 50 років – про те майбутнє, в якому будуть жити наші онуки і правнуки. Ці почуття пригніченість і жах перед клубком трагічних небезпек і труднощів безмірно складного майбутнього людства, але одночасно надія на силу розуму і людяності в душах мільярдів людей, яка тільки одна може протистояти хаосу, що насувається,". Далі А. Сахаров попереджає, що... "навіть якщо буде усунута головна небезпека загибель цивілізації у вогні великої термоядерної війни положення людства залишиться критичним.

Людству загрожує занепад особистої і державної моралі, що проявляється вже зараз у глибокому розпаді в багатьох країнах основних ідеалів права і законності, у споживчому егоїзмі, у загальному рості кримінальних тенденцій, націоналістичному і політичному тероризмі, який став міжнародним, у руйнівному поширенні алкоголізму і наркоманії. В різних країнах причини цих явищ дещо різні. Все-таки мені здається, що найбільш глибока, первинна причина лежить у внутрішній бездуховності, при якій особиста мораль і відповідальність людини витісняються і придушуються абстрактним і нелюдським по своїй сутності, відчуженим від особистості авторитетом".

Ауреліо Печчеї, розмірковуючи над різними варіантами рішення глобальних проблем, головною також називає "Людську революцію" – тобто зміну самої людини. "Людина підкорила собі планету, пише він, і тепер повинна навчитися керувати нею, досягнути непросте мистецтво бути лідером на Землі. Якщо вона знайде в собі сили повністю і до кінця усвідомити всю складність і нестійкість свого нинішнього положення і прийняти на себе певну відповідальність, якщо вона зможе досягти того рівня культурної зрілості, що дозволить виконати цю нелегку місію, тоді майбутнє належить їй. Якщо ж вона впаде жертвою власної внутрішньої кризи і не впорається з високою роллю захисника і головного арбітра життя на планеті, що ж, тоді людині призначена стати свідком того, як стане різко скорочуватися число подібних, а рівень життя знову скотиться до оцінки, пройденої кілька століть назад. І тільки Новий Гуманізм здатний забезпечити трансформацію людини, підняти її якість і можливості до рівня, що відповідає новій відповідальності людини в цьому світі". На думку Печчеї три аспекти характеризують Новий Гуманізм: почуття глобальності, любов до справедливості і нетерпимість до насильства.

Від загальної характеристики глобальних проблем перейдемо до методології їх аналізу і прогнозу. В сучасній футурології, глобалістиці робляться спроби вивчити глобальні проблеми в комплексі, у взаємозв'язку. Класичним прикладом глобальних прогностичних моделей дотепер вважається модель "Межі росту", виконана проектною групою Массачусетського технологічного інституту під керівництвом доктора Д. Медоуза. Результати роботи групи були представлені як перша доповідь Римському клубу в 1972 році.

Дж. Форрестер запропонував (а група Медоуза реалізувала цю пропозицію) вирахувати зі складного комплексу глобальних соціально-економічних процесів декілька вирішальних для долі людства, а потім

"програти" їх взаємодію на кібернетичній моделі за допомогою електронно-обчислювальної машини (ЕОМ). У якості таких були вибрані: зростання світового народонаселення, а також промислового виробництва, продовольства, зменшення мінеральних ресурсів та посилення забруднення природного середовища.

Моделювання показало, що при існуючих темпах росту населення світу (понад 2% на рік, з подвоєнням за 33 року) і промислового виробництва (в 60-х роках ХХ століття 5-7% в рік, з подвоєнням приблизно за 10 років) протягом перших десятиліть ХХІ століття мінеральні ресурси виявляться вичерпаними, зростання виробництва припиниться, а забруднення природного середовища стане безповоротним.

Щоб уникнути такої катастрофи і створити глобальну рівновагу, автори рекомендували різко скоротити темпи росту населення і промислового виробництва, звівши їх до рівня простого відтворення людей і машин за принципом: нове тільки замість вибуваючого старого (концепція "нульового росту").

Відтворимо деякі елементи методології і методики прогнозного моделювання.

1) Побудова базової моделі. Нагадаємо основні індикатори базової моделі в розглянутому нами випадку:

Населення. В моделі Д. Медоуза тенденції росту населення екстраполюються на прийдешнє десятиліття. Виходячи із цього формується ряд висновків: (1) не існує можливостей для вирівнювання кривої росту населення до 2000 р.; (2) більшість імовірних батьків 2000 р. уже народжені; (3) очікується, що через 30 років населення світу складе близько 7 млрд. людей. Іншими словами, якщо знижувати смертність так успішно, як і колись, і, як і раніше безуспішно намагатися знизити плодючість, то в 2030 році кількість людей у світі зросте в 4 рази в порівнянні з 1970 роком.

Виробництво. Існував висновок, що зростання виробництва випереджає ріст населення. Висновок цей неточний, тому що був заснований на гіпотезі, що зростаюча промислова продукція світу рівномірно розподіляється серед всіх земель. В дійсності ж більша частина світового росту промислової продукції припадає на промислово розвинені країни, в яких темпи росту населення досить низькі.

Розрахунки показують, що в процесі економічного росту невпинно збільшується розрив між багатими і бідними країнами світу.

Продовольство. Третина населення світу (50-60% населення країн, які розвиваються) страждає від недоїдання. І хоча загальне сільськогосподарське виробництво у світі зростає, виробництво продуктів харчування на душу населення в країнах, що розвиваються, ледь зберігається на сучасному, досить низькому рівні.

Мінеральні ресурси. Можливість збільшення виробництва харчових продуктів в остаточному підсумку залежить від наявності ресурсів, які не поповнюються.

При сучасних темпах споживання природних ресурсів і подальшому збільшенні цих темпів, на думку Д. Медоуза, абсолютна більшість ресурсів, що не поповнюються, стануть вкрай дорогими вже через 100 років.

Природа. Чи витримає біосфера? Людина лише недавно почала проявляти заклопотаність з приводу впливу її діяльності на природне середовище. Спроби кількісного виміру цього явища виникли ще пізніше і поки що недосконалі. Оскільки забруднення навколишнього середовища перебуває в складній залежності від чисельності населення, індустріалізації і специфічних технологічних процесів, важко дати точну оцінку, наскільки швидко піднімається експонентна крива загального забруднення. Однак, якщо у світі буде 7 млрд. людей, а валовий національний продукт на душу населення буде таким же, як сьогодні в США, те загальне забруднення навколишнього середовища принаймні в 10 разів перевищить сучасний рівень (1970 рік). Чи зможуть природні системи витримати це поки невідомо. Швидше за все, припустима межа буде досягнута у глобальному масштабі при експонентному зростанні населення і забруднень, вироблених кожною людиною.

2) Далі на підставі базової моделі йшла побудова пошукових різноманітних моделей.

Модель 1 "стандартного типу".

Вихідні посилки. Передбачалось, що не відбудеться корінних змін у фізичних, економічних або соціальних взаємозв'язках, які історично визначали розвиток світової системи (за період з 1900 по 1970 рр.).

Прогнозований розвиток світової системи. Обсяги продовольства і промислової продукції, а також населення будуть рости експоненціально до того моменту, поки швидке виснаження ресурсів не приведе до вповільнення росту промисловості. Після цього населення буде ще якийсь час збільшуватися по інерції, а заодно і тривати забруднення навколишнього середовища. Зрештою, ріст населення зменшиться наполовину в результаті збільшення коефіцієнта смертності, що буде обумовлено нестачею їжі і медичного обслуговування.

Модель 2

Вихідні посилки. Передбачається, що "необмежені" джерела ядерної енергії дозволять подвоїти наявні природні ресурси і здійснити велику програму по вторинному використанню ресурсів і їхній заміні.

Прогнозування розвитку світової системи. Оскільки ресурси виснажаться не так швидко, індустріалізація може досягти більше високого рівня, чим при реалізації моделі стандартного типу. Однак, велике число крупних підприємств буде забруднювати навколишнє середовище дуже швидко, що приведе до збільшення коефіцієнта смертності і зменшенню кількості продовольства. Наприкінці відповідного періоду ресурси сильно виснажаться, незважаючи на подвоєння первісних запасів.

Модель 3

Вихідні посилки. Природні ресурси повністю використані і 75% з них використовуються повторно. Виділення забруднюючих речовин в 4 рази менше, ніж в 1970 році. Урожайність з одиниці земельної площі подвоєна.

Ефективні заходи контролю над народжуваністю доступні всьому населенню миру.

Прогнозований розвиток світової системи. Виявиться можливим (хоча і тимчасово) забезпечити стабільну чисельність населення при середньому річному доході на душу населення, майже рівному середньому доходу населенню США сьогодні (1970 р.). Однак, зрештою, хоча і зростання промисловості зменшиться вдвічі, а коефіцієнт смертності збільшиться в результаті виснаження ресурсів, забруднення будуть накопичуватися, а виробництво продовольства скорочуватися.

Модель 4 (верхня естрема)

Індивідуальні передумови. Після 1975 р. населення не підтримується на постійному рівні шляхом зрівнювання коефіцієнтів народжуваності і смертності. Зростання капіталу обмежене шляхом накладення вимоги, щоб капіталовкладення були рівні амортизації. Проводиться певна технологічна політика, що містить у собі повторне використання ресурсів, нові пристосування для контролю над забрудненнями. Відбулися важливі зміни, наприклад, в тому відношенні, що більше уваги звертається на виробництво продовольства і послуг, чим на виробництво промислової продукції. Прогнозований розвиток світової системи. Урівноважений рівень промислової продукції на душу населення буде в 3 рази перевищувати середній світовий рівень 1970 року.

Модель 5

Вихідні посилки. Здійснюються ті ж заходи щодо обмеження росту і стабілізації, що і у 4-й моделі, але починаючи не з 1975 року, а з 2000 року.

Прогнозований розвиток світової системи. Рівноважний стан не досягається. Чисельність населення і промисловий капітал досягнуть такого високого рівня, що нестача продовольства почне відчуватися раніше 2100 року.

Висновки:

Якщо сучасні тенденції росту населення миру, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища, виробництва харчових продуктів і виснаження ресурсів залишаться такими ж, то межі росту на нашій планеті будуть досягнуті в якийсь із моментів вже в XXI столітті. Найбільш імовірним результатом цього з'явиться раптове і нестримне падіння чисельності населення і обсягу промислового виробництва.

Існує можливість змінити сучасні тенденції росту населення, індустріалізації, забруднення навколишнього середовища і домогтися екологічної і економічної стійкості, яку можна зберегти аж до віддаленого майбутнього. Стан глобальної рівноваги можна спроектувати так, що будуть задоволені основні матеріальні потреби кожної людини на Землі, і вона буде мати можливість реалізувати свій індивідуальний потенціал.

Якщо люди в усьому світі стануть вважати за доцільне рішення проблем, які пропонувані вище, то чим скоріше вони почнуть рухатися у відповідному напрямку, тим більше буде шансів на успіх.

Вживання людства, подальший соціальний прогрес в умовах взаємозалежного і цілісного світу, формування і розвиток єдиної цивілізації на

Землі припускають не тільки загальне визнання таких фундаментальних гуманістичних принципів, як воля вибору народами свого майбутнього, всезростаюча багатоваріантність соціального прогресу і верховенство загальнолюдських інтересів, але і практичне їх втілення.

На думку відомого футуролога О. Тоффлера, людство вступило в перехідний період від старої до принципово нової цивілізації. Істотними рисами перехідного періоду вчений вважає:

- поступовий перехід від традиційних викопних джерел енергії до нетрадиційних;
- заміна масового виробництва виробництвом товарів і послуг, чітко орієнтованих на споживача;
- заміна нуклеарної сім'ї "багатоформною";
- зрушення в організації корпорації до форм менш бюрократичних, більш спеціалізованих і орієнтованих на вирішення конкретних проблем;
- демасифікація засобів комунікацій, чому сприяє розвиток кабельного телебачення, відеофонів, супутників зв'язку.

Існує також безліч інших, глобальних прогнозних моделей. Вчені всього миру змушують дзвін тривоги бити все голосніше! Глобальна криза сучасної цивілізації викликала до життя і принципово нові підходи до вивчення суспільства і людини. На світ, писав Лев Гумільов, можна дивитися з мишачої нори, з вершини пагорба і з висоти польоту орла, тому що ми повинні оцінювати результати наших дій у довгостроковій перспективі, на одне-два покоління вперед. Інакше наші онуки і правнуки можуть виявитися біля розбитого корита.

Міф про Прометея ми читаємо сьогодні по-новому: мало викрасти вогонь у богів, треба ще навчитися зберігати вогонь, зберігати хатину від пожежі. Якщо ми не приборкаємо своє марнославство, прагнення до успіху за всяку ціну, свою жадібність, користь, варварство, якщо не перестанемо жити невідповідно до своїх достатків, якщо в нас не вистачить розуму, волі, відповідальності ми зруйнуємо геть усе і над великою трагедією цивілізації опуститься завіса.

Яке майбутнє очікує людство? Відповідь на це питання залежить від того, як, коли і яким чином будуть вирішені глобальні проблеми сучасності, починаючи із проблем запобігання ядерної війни і кінчаючи проблемами забезпеченості зростаючого людства продовольством, енергією, сировиною. У людства є всі можливості для успішного вирішення цих проблем. Але про майбутнє мало мріяти за майбутнє треба боротися.

Індивідуальні завдання:

Одним з найбільш значимих індивідуальних завдань студентів є написання і захист реферату. Написання рефератів сприяє закріпленню і поглибленню знань, а також виробленню навичок самостійного мислення й уміння вирішувати поставлені перед студентом задачі. Зміст виконаної роботи

дає можливість поглибити рівень знання досліджуваної проблеми, показати знання літератури і відомостей, зібраних студентом, який виконує роботу.

Ціль індивідуальної роботи – допомогти студентам придбати глибокі і міцні знання, сформувати вміння самостійно здобувати, розширювати і поглиблювати знання, а також застосовувати отримані знання й уміння на практиці для формування власної позиції, теорії, моделі. Сприяти розвитку творчої особистості, що володіє високою зрілістю, готовністю і здатністю переборювати життєві труднощі.

Захист реферату передбачає вміння студента обґрунтовувати ідеї і висновки реферату. Він дає можливість не тільки переконатися в рівні знань студентів по досліджуваній темі, але, що не менш важливо, установити схильність студентів до науково-дослідної роботи. Реферати можуть бути представлені на конкурс науково-дослідних робіт студентів університету або для участі в студентських конференціях, олімпіадах. При написанні реферату студент вчиться працювати з літературою, аналізувати і систематизувати навчальний матеріал і викладати його в писемній формі відповідно до обраної теми. У процесі написання реферату також розвиваються здібності студента до самостійного і творчого мислення.

Словник основних понять з курсу „Філософської антропології”

Абсурд (лат. *absurdus* — немилословний, безглуздий) — нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю — одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

Адаптація – пристосування будови і функцій організмів до умов існування.

Аксіологія (грец. *ахію* — цінний)— вчення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу — етичне, естетичне, релігійне та ін.

Активність соціальна (від лат. *activus* – діяльний, енергійний) – одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому), що відображає рівень спрямованості його здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів. Активність соціальна здійснюється шляхом освоєння, збереження або руйнації існуючих чи створення нових умов, життєво важливих зв'язків з природним та соціальним середовищем, формування особистих соціальних якостей. Може зумовлювати позитивні, а також призводити до негативних наслідків.

Алогізм — непослідовність у міркуваннях, зумовлена порушенням законів логіки.

Альтернатива (лат. *alternare* — чергую, змінюю) — вибір між двома суперечливими можливостями.

Альтруїзм — моральний принцип, в основі якого бажання блага іншому. Альтруїзм протилежний егоїзму.

Аморалізм — нігілістичне ставлення до моральних норм.

Андроїд – штучно створена істота, яка зовнішністю і поведінкою нагадує людину. На відміну від *кіборга*, що є людиною зі штучно посиленими можливостями, андроїд є штучним створенням. Поняття «андроїд» широко використовується в науково-фантастичній літературі і кіно ХХ і ХХІ ст. Прототипом андроїда є середньовічний образ *гомункула* – людини з пробірки, що був породжений у надрах *культури* європейського окультизму й алхімії, а також образ істоти з роману Мері Шеллі «Франкенштейн». На початку ХХІ ст. поняття «андроїд» було застосовано для позначення *штучного інтелекту*, що самонавчається, а також методиці моделювання нейронних мереж людини (проект «Андроїд-філософ» і т.д.).

Анімізм (лат. *anima, animus* — душу, дух) — система представлень про загальну натхненність і натхненність світу, заснована на вірі в особливих духовних, невидимих істот, що керують *людиною* і явищами природи. При цьому *душу* звичайно погоджується з конкретним її носієм: людиною, твариною, рослиною або предметом, а *дух* виступає самостійною істотою, що знаходиться за межами матеріального світу і при цьому здатним впливати на різноманітні явища цього світу. Судячи з даних *палеоантропології*, уже *неандертальці* та *кроманьйонці* мали системи примітивного анімізму, що виступає основою їхньої магічної практики. Згодом первісний анімізм розвивається в *міфологію* і язичеську релігію, а потім стає сутнісним елементом монотеїстичних релігій.

Аномія – відсутність чіткої системи соціальних норм, руйнування єдності культури, унаслідок чого життєвий досвід людей перестає відповідати нормам суспільного життя.

Антропний принцип – принцип, відповідно до якого в спостерігається нами Всесвіт існують такі співвідношення фізичних параметрів, що забезпечують розвиток розумного життя, зокрема, виникнення й еволюцію *людини*. Вважається, що якби ці параметри відрізнялися від тих, що спостерігаються, лише на невелику величину, розумне життя, подібне до нашого, не могло б виникнути. У світоглядному плані антропний принцип втілює в собі філософську ідею взаємозв'язку людини й Універсума, відому ще з античності.

Антропогенез (від грецьк. *antropos* – людина й *genesis* – походження) – еволюційний, філогенетичний процес виникнення й розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний з трансформацією її початкової, інстинктоподібної, трудової діяльності, формуванням свідомості, членороздільної мови та поступовим переростанням первісних спільнот у форми людської колективності. Вчення про антропогенез було вперше створене Ч. Дарвіном, конкретизоване Т. Гекслі та докорінно переосмислене Ф. Енгельсом у його суспільно-трудоваї теорії походження людини.

Антропологія (від грецьк. *antropos* – людина й лат. *logos* – наука) – міжгалузєва дисципліна, яка досліджує біологічну, культурну й соціальну еволюцію людини як особливого виду й людського суспільства (головним чином до письменної епохи) як особливого типу соціальної організації.

Антропосоціогенез – історично тривалий процес становлення людини з біологічної істоти в соціальну й культурну істоту, являє собою нерозривну єдність двох паралельних процесів: антропогенези (формування людини) й соціогенези (розвиток суспільства).

Антропосфера – сфера життєдіяльності людини. Поняття, визначене В.І. Вернадським, відбиває ідею розвитку Землі та життя на ній. Земля як геологічне явище складається з літосфери (твердої оболонки), гідросфери (водяної оболонки) та еосфери (повітряної оболонки). На контакті цих сфер зародилось органічне життя, яке в процесі розвитку складалося в двох формах: рослинного і тваринного світу, які утворили біосферу. Розвиток біосфери зумовив появу людини, яка, завдяки здатності до виробничої діяльності, утворила трансформоване середовище свого існування (культуру), або антропосферу. Утворення антропосфери, на думку філософів, ознаменувало перехід від біологічних до соціальних форм розвитку матерії. Антропосфера характеризує співіснування природних законів розвитку матерії (навколишнє середовище) та соціальних законів розвитку суспільства. Найважливішим рубежем в її розвитку був перехід від привласнюючого до відтворюючого господарства, який підготував умови для появи цивілізації.

Антропоцентризм – концепція, згідно якої людина є центром і вищою метою всесвіту. Становлення європейської цивілізації стимулювалось значною мірою ідеями антропоцентризму.

Артефакт (від грець. *artefactum* – штучно зроблений) – в археології будь-який предмет, що має штучне, а не природне походження. Доісторичні артефакти – переважно кам'яні знаряддя, тому вони гарно зберігаються.

Архетипи культури – екзистенціальні і світоглядні основи, на яких базується творчість культури, а також її сприйняття, найважливіша складова частина *архетипів людського буття*. Архетипи культури є глибинними сутнісними основами культури, що прориваються в людське існування і можуть розгорнутися в часі і просторі історії в будь-які форми. У філософській культурі ХХ ст. поняття архетипів затвердилося завдяки роботам К. Г. Юнга. Він висуває поняття архетипів колективного несвідомого, котрі визначають існування будь-якої людини. Архетип для Юнга є первинним стосовно свідомості і культури. Архетипи колективного несвідомого – це феномени психологічної дійсності людства, що передують культурі і визначає її. Архетипи колективного несвідомого співіснують у бутті кожного представника культури поруч з архетипами культури.

Асиміляція – взаємодія двох етносів, в результаті якої один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може відбуватися як природнім, так і насильницьким шляхом.

Бездержавність – стан суспільства, який характеризується відсутністю державних інститутів. Абсолютну більшість свого минулого, починаючи з первіснообщинного ладу, людство прожило в бездержавному стані. Період до появи близько 40 тис. рр. тому *Homo sapiens sapiens*-а був, власне, лише передісторією людства. В наступні тисячоліття люди також знали лише одну форму співіснування – первісний лад. Поступово він змінився на державний, з

чого почалися кардинальні зрушення в історії людства, відбулася культурна еволюція, невпізнанно змінилася наша планета. Однак і після цього в різних регіонах і в різний час люди обходилися без держави.

Бог – у релігії надприродна істота як творець і прамислитель; об'єкт релігійної віри і поклоніння.

Буття – категорія філософії, в якій відображено спільну всім речам властивість бути; існування як у матеріальному, так і духовному світі.

Відповідальність - основна умова здійснення людського буття. Оскільки підставою людського в бутті є саме це буття, людина не може уникнути відповідальності за своє буття. Уникнення відповідальності неминуче приводить до винності.

Віра – поняття, що характеризує світоглядну позицію і психологічну установу особистості, один з орієнтирів людської діяльності. Віра проявляється у прийнятті певних тверджень, ідей (релігійних, наукових, філософських, політичних тощо), у впевненості у своїх можливостях, у довірі до інших людей. У залежності від установок суб'єкта віра може мати як творчий, конструктивний, так і догматичний, консервативний, деструктивний характер. У історії філософії й психології розрізняють три різновиди віри: емоційна, інтелектуальна, вольова.

Віртуальна реальність (від лат. *virtus* – потенційний, можливий, мнимий, уявлюваний) – категорія сучасної *культури*, що означає систему створених *людиною* образів, які імітують або трансформують емпіричну реальність так, що вони сприймаються як елементи особливого *світу*. Істотною рисою категорії «віртуальна реальність» є те, що вона фіксує здатність людини, знаходячись в одній реальності, породжувати і переживати іншу. Віртуальна реальність у строгому сенсі – це комп'ютерна віртуальна реальність. Вона була породжена експансією комп'ютерних технологій наприкінці ХХ ст. Це змістило акценти в розумінні віртуальної реальності на такі феномени, як комп'ютерні ігри, анімаційні фільми, комп'ютерні 3-D технології в кіно – усе те, що відволікає людину від *повсякденного буття*, роблячи не тільки глядачем, але й учасником віртуальних подій. У повсякденному бутті людини віртуальна реальність сприймається як вигадка, неправда, розвага, у *граничному* і *поза межному бутті* вона усвідомлюється і переживається як інша реальність, *інобуття*.

Виробництво суспільне – процес, за допомогою якого люди (суспільство), використовуючи речовини й сили природи, суспільні відносини й соціальні ресурси, духовні багатства людей та їхні здібності, відтворюють власне й суспільне життя.

Вчинок – дискретна одиниця поведінки людини, у якій виявляються, насамперед, її взаємини із соціальним середовищем. Свідома дія, оцінювана як акт морального самовизначення людини, у якій вона затверджує себе у своєму індивідуально-особистісному позитивному відношенні до іншої людини, до себе самого, групи або суспільства. Основна одиниця соціокультурної поведінки людини.

Гармонія – впорядкованість та узгодженість зв'язків між складовими елементами і частинами і цілим.

Гедонізм (грец. hedone – насолода, задоволення) – філософсько-етичне вчення, за яким найвищим благом і метою життя людини є насолода.

Генезис (грец. genesis – виникнення, зародження) – поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їх закономірного розвитку.

Глобальні проблеми – проблеми, що стосуються життєвих інтересів всього людства і потребують для свого рішення погоджених дій у масштабах світового співтовариства. Деформоване людське буття розглядається в якості окремого і самостійного фактора глобальних проблем.

Гомінід – член сімейства Hominidae, в яке входять (за еволюційною теорією) усі людські форми, які існували на Землі до появи людини.

Гра – один з феноменів людського буття. Протилежна праці. Характеризується добровільним прийняттям правил гри, високою цінністю самої ігрової діяльності, вільним і індивідуальним вираженням спонтанності, природності і цілісності людського буття. Є культурною формою пробудження і розвитку творчої здатності. Процес творчості теж може бути усвідомлений як особлива гра – гра уяви. У процесі такої гри виникають не просто ігрові простори, а інші світи. У такі світи не грають, ними живуть.

Гуманізм – світоглядна спрямованість, принцип, в основі якого є відкриття самоцінності людської особистості, переконання у безмежності людських можливостей до самовдосконалення, що дає змогу вважати людину кінцевою метою розвитку суспільства. Це система поглядів, згідно з якими вищою цінністю проголошується людина та її право на свободу, щастя й розвиток і прояв своїх здібностей; ідейний напрям культури епохи Відродження.

Гуманітарний – такий, що стосується людського суспільства, людини, її культури.

Гуманність – обумовлена моральними нормами і цінностями система соціальних установок особистості, що представлена у свідомості переживаннями співчуття і спільної радості; реалізується в спілкуванні і діяльності в актах підтримки, співучасті, допомоги. Гуманність виражає зміст спільного буття, вона є позитивною і творчою. Протилежна нігілізмові і деструктивним видам діяльності і спілкування.

Доля – за міфологічними уявленнями, в філософських системах давнини, а також у повсякденній свідомості надприродна незбагненна зумовленість, сила, що визначає всі події в житті людини. Члени первісного суспільства не відокремлювали свою сутність від родового буття, що передбачало тотожність свободи й не свободи в житті людини. І тільки уявлення про те, що історичний процес обумовлюється об'єктивними діючими законами, дав розуміння того, що самі люди є творцями своєї долі.

Досвід — сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого — саморефлексія, роздуми.

Дуалізм (лат. dualis —двойкий) — світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

Дух – філософське поняття, що означає творче першоначало організації та розвитку світу і нематеріальне начало у природі людини.

Духовна культура – частина *культури*, що вміщує мистецтво, релігію, філософію. Іноді до духовної культури відносять також фундаментальну науку. У сучасній філософії ставиться проблема духовної культури особистості — культури самоактуалізації, творчого росту і пізнання світу.

Душа – синонім терміна психіка; сукупність психічних і моральних якостей людини.

Еволюція – процес змін, які з часом відбуваються в живих формах. Іноколи проводиться розрізнення між еволюцією, що відбувається у межах одного виду (це називається мікроеволюцією), і тим, що відбувається, коли виникають нові види (макроеволюція).

Егоїзм (франц. egoïsme — себелюбство) — спосіб мислення і поведінки, в якому вихідними є власні інтереси.

Життя – багатозначне поняття, яке має декілька тлумачень: природно-наукове, метафізичне, історико-культурне, біографічне тощо. У загальному сенсі життя – це засіб буття організмів, суттєвими ознаками якого є обмін речовин з навколишнім середовищем і відтворення собі подібних.

Ідеал (франц. idea — поняття, уявлення) — взірць досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

Ідентифікація – ототожнення, перенесення особистісних якостей іншої людини на себе, прагнення виробити у себе ті якості, якими володіє обраний взірць.

Індивід – конкретний представник людського роду.

Індивідуальність – сукупність специфічних якостей людини, яка відрізняє її від інших.

Індивідуальний – особистий, властивий лише даному індивідууму; розрахований на одну особу; поширений на кожну людину зокрема.

Інкультурація – процес входження людини в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом.

Інстинкт – сукупність поведінкових актів організму, спрямованих на збереження життєвих функцій будь-якої істоти і виду в цілому; чуття, несвідоме спонукання до чого-небудь.

Інтеграція – в міжкультурній взаємодії збереження різними групами властивих їм культурних індивідуальностей, але об'єднання їх в єдине суспільство на інших підставах.

Інтелект (від лат. intellectus – ум, розсуд) – розумовий потенціал *людини*, який використовується для адаптації до навколишнього середовища. У цьому сенсі рівень або ступінь інтелекту можна пов'язати з рівнем пристосування до середовища. Інтелект можна розуміти як здатність обробляти інформацію, на відміну від ерудиції, що означає усього лише наявність інформації в пам'яті.

Звідси зрозумілим є різниця життєвого світу і життєвих ролей ерудита й інтелектуала.

Інтернет (англ. Internet – світова мережа) – всесвітня система *комунікації*, що поєднує усіх, хто має доступ до персональних комп'ютерів, один із головних засобів *масової комунікації* XXI ст. Інтернет є системою доступу як до інформації, так і до особистостей, що бажають спілкування, тому мотивами людини, яка виходить в Інтернет, можуть бути як потреба в інформації і розвагах, так і дефіцит спілкування. Безсумнівним позитивом Інтернету в житті сучасної людини є одержання плюралістичної інформації з джерел, що знаходяться в різних точках світу, можливість інтерактивного спілкування з духовно близькими людьми всупереч будь-яким відстаням. Найважливішим позитивним моментом мережі Інтернет є також ряд енциклопедичних і освітніх проектів (проект «Вікіпедія» і т.д.). Істотним мінусом Інтернету виступає «анонімізація» інформації, втрата образу автора, що робить морально припустимим «скачування» інформації з замовчуванням або присвоєнням авторства. Особливо драматичною є ситуація в освітній сфері, коли учні і студенти копіюють готові реферати, курсові і навіть дипломні роботи, змінюючи лише прізвище автора. Це веде до втрати дійсної *креативності* і провокує використання дозвілля тільки для розваг. Будь-яка інформація в Інтернеті не з'являється сама по собі, її розміщують люди, спонукувані своїми інтересами і пристрастями, тому вона вимагає досить критичного відношення.

Інтерсуб'єктивний — такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

Інтуїція (лат. intuitio, від intueor – уважно дивлюсь) – здогад, проникливість, які ґрунтуються на попередньому досвіді; у філософії – безпосереднє осягнення істини без наукового досвіду й логічних умовиводів.

Ірраціональне (лат. irrationalis – нерозумний, несвідомий) – те, що знаходиться за межами *розуму*, алогічне, непорівнянне з *раціональним* як розумним, доцільним, однак залежне від його визначення. Раціональне – логічно несуперечливе, теоретично доказове, систематизоване, універсальне знання, де предмети і явища визначаються законами, нормами, правилами. Ірраціональне – не адаптована розумом галузь або ж сфера протистояння раціональному. Ірраціональне здатне превалювати над раціональним (окультизм, неоміфології, і т.д.).

Істина — адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. конвенціоналізм і прагматизм). Регель вважав, що істина є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

Карма — в буддизмі, джайнізмі та індуїзмі означає закон відплати за моральні вчинки в минулому, який діє при перевтіленні після смерті людини в іншу істоту.

Кіборг (англ. cyborg – скорочення від cybernetic organism – кібернетичний організм) – нова стосовно *людини розумної* істота, яка з'єднує у собі природні,

вроджені якості (органи, системи) з якостями, придбаними за допомогою науки і високих технологій. Хронологічно походження терміна «кіборг» пов'язують з появою статті Манфреда Кліні в 1960 р., яка була присвячена темі виробництва просунутих систем, що самоорганізуються, створених у результаті *симбіозу* людини і машини. Наприкінці ХХ ст. образ кіборга стає усе більш популярним у сферах футуризму і масової *культури*, насамперед це стосується наукової фантастики – як у літературі, так і в кіно. На рубежі ХХ – ХХІ ст. поняття «кіборг» разом з поняттям «*андроїд*» входить у *філософську антропологію*. При цьому кіборг – це не просто фантазія або науковий прогноз, у сучасному *світі* кіборги живуть серед нас. Люди зі штучним серцем (або клапанами), підшкірними чіпами для нормалізації кров'яного тиску, кібернетичними протезами рук, ніг, ока, вуха, штучними щелепами, імплантатами груди, стегон тощо у тому або іншому ступені можуть вважатися кіборгами.

Комунікація – у філософії – необхідний аспект людського буття, вираження його змісту як спільне буття. Комунікація – споконвічний феномен людського буття. Має двоякий сенс: як екзистенціальна комунікація, розроблена К. Ясперсом в екзистенціалізмі і як момент спільного буття, розроблений у "діалогознавстві" М. Бахтіна. У соціально-філософській антропології комунікація розглядається в аспекті можливостей реалізації свого буття і реалізації повноти сутності, тобто в процесі переходу від можливості до дійсності.

Любов – істотний феномен людського буття. Співвідноситься з феноменом смерті і перемагає смерть. Вище людське вираження Еросу. Вище людське почуття до Іншого і для Іншого. Втрата людиною здатності любити веде до важких форм туги і депресії.

Масова культура – сукупність загальносвітових елементів культури, які виготовлені промисловим способом.

Мислення – активний процес відображення за допомогою абстракції суті речей та процесів дійсності. Вища форма цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом істотних зв'язків і відносин між предметами і явищами, а також у творенні нових ідей і програмуванні дій. Здібність до мислення формувалася в процесі постановки та рішення практичних та теоретичних проблем.

Мистецтво – 1. Специфічна форма суспільного світогляду та людської діяльності, яка відбиває світ у художніх образах. 2. Високий рівень навичок і майстерність у будь-якій галузі діяльності.

Мобільність – здатність до швидких змін, перетворень і взаємодій.

Мова – система знаків, яка служить позначенню предметів та процесів дійсності, для людського спілкування, обміну думок. Мова невідривно пов'язана з мисленням, є матеріальною оболонкою думок. Мова є засобом фіксації, накопичення, зберігання, створення та передачі соціальної інформації, що складає необхідну умову прогресу пізнання. Поряд з природними мовами створюється штучні мови, необхідні для досягнення точності, однозначності в передачі інформації.

Мораль – система поглядів і уявлень, сукупність норм і правил, які визначають поведінку людей, їхні обов'язки стосовно суспільства і одне одного.

Мудрість – вищий прояв глибини розуму, що спирається на здатність узагальнення досвіду і здоровий глузд. Не віддільна від носія і суб'єкта мудрості, від мудрого.

Надлюдина — людина, що у духовному і фізичному відношенні виходить за межі людського. Уявлення про Надлюдину укорінені в міфах про «напівбогів» і «героїв». Античності ідея Надлюдини використовується не тільки для опису буття правителя, але і мудреця (стоїки). В епоху Відродження Надлюдина починає розглядатися як геній і пророк. Ці тенденції продовжуються у творчості Гердера, Гете, у німецькій класичній філософії, романтизмі. Поняття Надлюдини стає центральним у філософії Ф. Ніцше, який трактує Надлюдину як наступну за людиною еволюційну форму. З погляду Ніцше, Надлюдина відноситься до людини як людина до мавпи; сенс людини і людства – у переході до Надлюдини. Ідеї ніцшеанської Надлюдини в християнській культурі протистоїть ідея Боголюдини.

Особистість – людський індивід в аспекті його соціально-культурних якостей, що формуються у процесі історично конкретних видів діяльності і суспільних відносин. Особистість – стала система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства.

Підсвідоме – це поняття, яке визначає факт належності людині вчинків і дій, що здійснюються автоматично, рефлексивно (їх причина лежить поза межами свідомості), а також уві сні, під гіпнозом, у стані сильного сп'яніння.

Пізнання — процес цілеспрямованого відтворення дійсності в абстрактних образах (поняттях, теоріях) людиною. Пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

Пограничні ситуації – термін запровадив К. Ясперс. Характеризує межі людського буття, пережиті як стан існування: страх, рішучість, турбота, забуття, занедбаність, провина, нудьга, розпач, самотність, безвір'я, туга, смерть, доля, абсурд і ін. Розуміння екзистенціального характеру цих станів, у якому виражається сутність власне людського, дозволяє людині зберігати своє буття. Розуміння зберігає відношення людини до свого буття, і саме є вираженням і потребою її природи. За межами цієї границі в індивідів можуть розвиватися гострі форми неврозів і психозів.

Постлюдина (англ. posthuman) — образ *людини* майбутнього, що трансформував звичний біологічний вигляд *людини розумної* і розширив свої можливості завдяки використанню технологій в області кібернетики, інформатики (особливо в області штучного інтелекту), нанотехнологій, генної інженерії і медицини. З погляду ряду сучасних авторів, постлюдина – це людина, модифікована за допомогою новітніх і майбутніх технологій до такого ступеня, що вже не є людиною в звичному розумінні. Основою вчення про постлюдину є постулат про те, що людина практично не еволюціонує, а пристосовується до навколишнього середовища або змінює його за допомогою

техніки, а тому розвиток людини неможливий без удосконалювання техніки. Образ постлюдини активно освоюється в науковій фантастиці, де виступає як *кіборг* — напівлюдина-напівробот, *андроїд* — штучно створена людина або віртуальна людина — та, що частково або цілком замінила емпіричний світ на *віртуальну реальність*.

Практика — сукупна цілеспрямована соціальна діяльність людства в його історичному розвитку, що містить такі моменти, як потребу, мету, мотив, цільову діяльність, засоби досягнення цілі, результат. Практика становить загальну основу, рушійну силу розвитку людського суспільства та пізнання, а однією з її форм є технічна діяльність.

Психіка — поняття філософії та психології яке, означає активність живих організмів, здатних завдяки високій організації нервової системи до відповідних рухових реакцій. Психіка людини охоплює як підсвідомі, так і свідомі процеси, включаючи особисті емоційні, вольові та ментальні характеристики.

Релігія (від лат. religio — благочестя, побожність, святиня) — світосприйняття, а також поведінка й специфічна діяльність, пов'язана з вірою в Бога. Систему релігійних положень викладено в Священних писаннях (Біблія, Коран та ін.). Систематичним викладенням та тлумаченням релігійних учень займаються теологія та богослов'я.

Рефлексія — (лат. reflexio — обернення назад, відображення) — термін для позначення такої риси людського пізнання, як дослідження самого пізнавального акту, діяльності самопізнання, що дає змогу розкрити специфіку духовного світу людини.

Розум (лат. ratio — розум) — людська здатність розуміння й осмислення *світу*. Розум включає здатність узагальнення, цілепокладання, трансцендування, аналізу, синтезу, створення ідей, а також можливість їхньої мовної артикуляції.

Самосвідомість — індивідуально-психологічний і соціально-психологічний процес усвідомлення людиною або соціальною групою своїх властивостей, становища в системі суспільних відносин, інтересів, ідеалів, цінностей.

Свідомість — фундаментальна філософська категорія, яка означає властивий людині спосіб ставлення до світу через суспільство, вироблену систему знань, закріплених у мові, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма відображення матерії. В різних філософських системах свідомість розглядають як субстанцію або основу буття; як властивість високоорганізованої матерії, вищу ідеальну форму відображення та духовного освоєння світу. Свідомість існує у двох формах як індивідуальна та суспільна.

Світогляд — система поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої реальності й до самої себе, зумовлені цими поглядами життєві позиції, переконання, ідеали, засади пізнання, спілкування та дії, ціннісні орієнтири й регулятиви; стан суспільної свідомості, спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною в єдності її теоретичного та практичного ставлення до дійсності. Зміст світогляду — необхідний компонент

екзистенціального рівня комунікації, оскільки світогляд несе навантаження зв'язку й об'єднання людей між собою.

Свобода – спроможність і можливість Людини діяти відповідно до своїх інтересів та цілей в умовах наявності вибору. Свобода пов'язана з відповідальністю людини за свої дії та інше. Свобода без відповідальності перетворюється у свавілля.

Свобода волі – один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

Сенс життя – результат певних головних життєвих прагнень індивіда, які пов'язані з найбільш повним задоволенням матеріальних та духовних потреб, які визначені природою людини.

Символ – предмет, дія, що служать для умовного позначення будь-якого образу, поняття, ідеї.

Смерть – істотний феномен людського буття. Співвідноситься з любов'ю, яка перемагає і не боїться смерті. Для людського буття смерть як вираження кінцевості тілесного буття людини являє собою виклик, на який людина не може не відповідати. Переживання смерті дає людині екзистенціальний досвід – необхідний для її власне людського буття.

Соціалізація – процес становлення особистості шляхом засвоєння індивідом основного набору духовних цінностей, вироблених людством; процес вступу індивіду в соціальне середовище.

Соціальна роль – відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу або позиції в суспільстві, у системі міжособистісних відносин. Засвоєння соціальних ролей – важлива складова процесу соціалізації особистості, обов'язкова умова вростання в суспільство людей, собі подібних.

Суб'єкт (лат. *subjectum* – те, що лежить в основі) – носій певного роду діяльності; у теорії пізнання – свідома істота, що пізнає.

Суспільство – у широкому розумінні відмінне від природи багатовимірне внутрішньо розгалужене й водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії та об'єднання, в яких знаходить свій вияв всебічна й багаторівнева взаємозалежність людей.

Сутність — внутрішні, усталені, суттєві риси, які осягаються розумом. Одні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти), діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

Цінність – соціально і культурно значущі для людини явища та речі світу. Цінності окремої людини або цілої *культури* можуть перетерплювати зміни в результаті переоцінки, що відбувається в міфологічній, релігійній або філософській сферах.

Штучний інтелект – моделювання людиною *інтелекту* на будь-якій основі. Ідея створення мислячих машин, які думають, рухаються, чують, говорять, і взагалі поведуться як живі люди іде коренями в глибоке минуле. Ще в стародавності прагнули створити машину, подібну собі. У 1736 р. французький винахідник Ж. Вокансон створив механічного флейтиста в

людський рiст, що виконував 12 мелодiй, перебирав пальцями i дув у мундштук, як дiйсний музикант. У серединi 1750-х рр. Ф. Кнаус, австрiйський автор, сконструював серiю машин, що вмiли тримати перо i могли писати досить довгi тексти. Однак цi механiчнi пристрої мають лише вiддалену подiбнiсть з тим, що може бути названо штучним iнтелектом. В 2-й пол. ХХ ст. з'явилися пристрої бiльш пiдходящi для моделювання розумної поведiнки – електроннi обчислювальнi машини. Незважаючи на багатообiцяючi перспективи, нi одну з розроблених дотепер систем штучного iнтелекту не можна назвати "розумною" у звичайному розумiннi цього слова. Це пояснюється тим, що усi вони вузько спецiалiзованi; найскладнiшi системи по своїх можливостях скорiше нагадують дресированих тваринних або механiчних ляльок, нiж людину з її гнучким розумом, широким кругозором, осмисленими дiями i самосвiдомiстю.

Я – категорiя, що виражає процес переживання й усвiдомлення людиною неповторностi своєї присутностi у свiтi. Формування образу Я означає появу не тiльки *свiдомостi*, але i самосвiдомостi. Розвиток Я в планi iндивiдуального становлення означає соцiалiзацiю i гуманiзацiю, у планi становлення людства збiгається з *антропогенезом*.

Теми рефератiв з курсу „Фiлософської антропологiї”:

1. Давньокитайська фiлософiя: специфiка розумiння природи людини.
2. Давньоiндiйська фiлософiя: специфiка розумiння природи людини.
3. Давньогрецька фiлософiя: специфiка розумiння природи людини.
4. Людина i Бог у фiлософiї Середньовiччя, вiра i розум, душа i тiло.
5. Людина у фiлософiї Вiдродження: гуманiзм, антропоцентризм, пантеїзм.
6. Культ розуму людини у фiлософiї епохи Просвiтництва.
7. Етика людини I. Канта: вчення про категоричний iмператив.
8. Вчення Г. Гегеля про розвиток духовної культури: фiлософiя духу.
9. Л. Фейербах про природу людини. Антропологiчний принцип у фiлософiї.
10. Людина як самоцiль суспiльного розвитку: комуністичний iдеал i реальнiсть.
11. Ф. Ніцше: переоцiнка усiх цiнностей, особливостi Надлюдини.
12. Вчення В. I. Вернадського про бiосферу i ноосферу.
13. Особливостi iндивiдуальної i суспiльної свiдомостi.
14. Вчення про архетипи колективного несвiдомого К. Г. Юнга.
15. Природа людини в теорiї психоаналiзу З. Фрейда.
16. Наука i моральнiсть: особливостi взаємодiї.
17. Науково-технiчна революцiя i проблеми людського iснування.
18. Людина як творiння i творець культури.
19. Потреби, iнтереси i цiнностi особистiсного розвитку.
20. Соцiальна i бiологiчна обумовленiсть поведiнки людини.
21. Людина: проблема смертi i безсмертя.
22. Свобода i вiдповiдальнiсть людини.
23. Проблема людських цiнностей i сенсу життя.

24. Античні уявлення про світ, людину і суспільство.
25. Проблема походження свідомості.
26. Сучасна екологічна ситуація і можливості її рішення.
27. Проблеми суспільного прогресу.
28. Сучасні проблеми війни і миру.
29. Людина і комп'ютерний світ.
30. Проблема походження людини.
31. Проблеми штучного розуму.
32. Походження Всесвіту. Рівні організації універсума.
33. Соціокультурні фактори еволюції людини на рубежі ХХ – ХХІ ст.
34. Роль гри в житті людини (Homo ludens).
35. Любов в житті людини.

Рекомендована література

Базова література

1. Адлер А. Понять природу человека [Текст] / А. Адлер. – С.-Пб.: ГА „Академический проект”, 1997. – 88 с.
2. Андрущенко, В. Проблема гуманізму в сучасній філософії [Електронний ресурс] / В. Андрущенко, Л. Губерський, В.Зуєв. – К.: Просвіта, 1994. – Режим доступу:<http://www.twirpx.com/files/phylosofy/history/>.
3. Бердяев Н.А. О назначении человека [Текст] / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Борзенко, И.М. Основы современного гуманизма [Текст]: Уч. пос. / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина. – М.: РГО, 2002. – 389 с.
5. Гуревич П.С. Человек [Текст] / П.С. Гуревич. – М.: Аспект пресс, 1995. – 286 с.
6. Оллпорт Г. Становление личности: [Текст] Изб. пр. / пер. с англ. – Г. У. Оллпорт. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
7. О человеческом в человеке [Электронный ресурс] / Под ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/266212>.
8. Печчеи А. Человеческие качества [Электронный ресурс] / – М., 1985. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/359138>.
9. Тейяр де Шарден П. Феномен человека [Электронный ресурс] / де Шарден. – М., 2002. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/179526>.
10. Философская антропология [Электронный ресурс] / де Шарден. – Ростов-на-Дону, 2002. – Режим доступа: <http://www.zenko.ortodoxu.ru/bib-antropologiya/02.html>.
11. Фромм Э. Душа человека [Электронный ресурс] / Э. Фромм. – М., 1992. – Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-192218.html>.
12. Шелер М. Положение человека в космосе [Электронный ресурс]: Избр. пр. / М. Шелер. – М.: Наука, 1994. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/220350>.
13. Это человек. Антология [Электронный ресурс] /.-М.: Высш. шк., 1995. – 320 с. – Режим доступа: <http://kniginfo.net/21509-jeto-chelovek-antologiya.html>.

14. Столяренко Л.Д. Основы психологии [Текст]: Уч. пос. / Л.Д. Столяренко. – Ростов-н/Д.: Феникс, 2005. – 544 с.
15. Губин В.Д., Некрасова Е.Н. Философская антропология [Текст]: Уч.пос. / В.Д. Губин, Е.Н. Некрасова. – М.: ПЕРСЭ; С.-Пб.: Университетская книга, 2000. – 240 с.
16. Гуревич П.С. Философская антропология [Текст]: Уч. пос. / В 2-х ч. – М.: ИФРАН, 2000.
17. Журнал: Человек. – М.: РАН, 1991 – 2013 (каб. № 125).
18. Павленко, Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства [Текст]: Навч. пос. для вузів / Ю.В. Павленко. – К.: Либідь, 2001. – 3-те вид. – 360 с.
19. Кувакин, В.А. Гуманистическая антропология и учение о ценностях [Текст] / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина // Человечность человека: Основы современного гуманизма. – М.: РГО, 2005. – С. 151 – 180.
20. Кувакин, В.А. Твой рай и ад: Человечность и бесчеловечность человека (Философия, психология и стиль мышления гуманизма) [Текст] / В.А. Кувакин. – С.-Пб.: Алетейа, М.: Логос, 1998. – 360 с.
21. Борзенко, И.М. Основы современного гуманизма [Текст]: Уч. пос. / И.М. Борзенко, В.А. Кувакин, А.А. Кудишина. – М.: РГО, 2002. – 389 с.

Додаткова література

1. Авдеев, Р.Ф. Философия информационной цивилизации [Текст] / Р. Ф. Авдеев. – М.: Владос, 1994. – 336 с.
2. Арьес, Ф. Человек перед лицом смерти [Текст] / Ф. Арьес. – М.: Прогресс – Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.
3. Барг, М. А. Эпохи и идеи. Становление историзма [Текст] / М. А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
4. Вебер, М. Протестантская этика и дух капитализма [Текст] / М. Вебер // Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 43–271.
5. Таранов П. С. // 120 философов: Жизнь. Судьба. Учение. Мысли: Универсальный аналитический справочник по истории философии : В 2 т. – Симферополь : Реноме, 2002.
6. А. Шопенгауэр. Об основе морали // Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / Общ. ред., сост., вступ. ст. А. А. Гусейнова и А. П. Скрипника. – М.: Республика, 1992. – 448 с., с. 252.
7. Юнг, К. Г. Психологические типы [Текст] / К. Г. Юнг ; пер с англ. А. А. Алексеева // Сознание и бессознательное. : сб. – С.-Пб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.
8. Юнг, К. Г. Психология и религия [Текст] / К. Г. Юнг // Архетип и символ / К.Г. Юнг; пер. с нем. А. М. Руткевича. – М.: Ренессанс, 1991. – 304 с.
9. Планетарный человек // Социально-политический журнал. – 1993. – № 1–2.
10. Парсонс Г. Человек. Земля. Вселенная // Парсонс Г. Человек в современном мире. – М.: Прогресс, 1985. – С. 210–410.

11. Никитин Е. П. Духовный мир: органичный космос или разбегающаяся Вселенная? // Вопросы философии. – 1991. – № 7. – С. 3–13.

12. Моисеев Н. Н. Человек во Вселенной и на Земле // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 32–45.

13. Кассирер, Э. Опыт о человеке : Введение в философию человеческой культуры [Текст] / Э. Кассирер ; пер. с нем. А. Муравьева // Проблемы человека в западной философии / Сост. П. С. Гуревич – М. : Прогресс, 1988. – С. 3–30.

Internet-ресурсы

1. [http:// www.filosofia.ru](http://www.filosofia.ru). Библиотека філософії і релігії
2. [http:// www.gumer.info](http://www.gumer.info). Електронна бібліотека філософа
3. [http:// www.filosof.historic.ru](http://www.filosof.historic.ru). Цифрова бібліотека з філософії
4. <http://www.zenko.orthodoxy.ru/bib-antropologiya/>.
5. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks
6. <http://www.philosophy.ru/library>

